

Łukasz Kwadrans
Uniwersytet Śląski, Filia w Cieszynie

Polityka wobec Romów na obszarze Czech i Słowacji po II wojnie światowej

Słowa kluczowe: *Romowie, Czechosłowacja, asymilacja, aksamitna rewolucja*

Keywords: *Roma, Czechoslovakia, assimilation, velvet resolution*

Cyganie/Romowie na ziemiach czeskich i słowackich po roku 1945

Po II wojnie światowej na mapę Europy powróciła Czechosłowacja, ale bez Rusi Zakarpackiej inkorporowanej do Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej 5 kwietnia 1945 r. w Koszycach ogłoszono powstanie nowego państwa. W latach 1945-1948 w rządach uczestniczyli, oprócz promoskiewskich komunistów, przedwojenni politycy socjaldemokratyczni i ludowi (prezydentem był Edvard Beneš). Ministerstwo spraw wewnętrznych, policja oraz tzw. resorty siłowe zdominowali członkowie partii komunistycznej. Jej działania doprowadziły do eliminacji z życia politycznego większości partii prawicowych oraz do stopniowego ograniczania demokracji. W 1948 r. doszło do przewrotu i przejścia władzy przez komunistów.

Wielu badaczy uważa rok 1945 za punkt zwrotny w historii Romów nie tylko na ziemiach dzisiejszych Czech i Słowacji. Zakończyła się wtedy eksterminacja społeczności romskiej, cygański Holokaust (*Porajmos*)¹. Działania nazistów doprowadziły do tego, że większość czeskich Romów i niemieckich Sintów, żyjących na terenach Protektoratu Czech i Moraw, zginęła w obozach koncentracyjnych. Przeżyło ok.

¹ Więcej na temat zagłady Romów (w języku romskim wprowadzony został przez I. Hancocka termin *Porrajmos*, 'pożeranie', jednak przyjęli go przede wszystkim nieromscy badacze. Romscy intelektualiści proponują termin *Samudaripen*, oznaczający 'całkowitą zagładę') podczas II wojny światowej w najnowszych pracach: S. Kaprański, M. Martyniak, J. Talewicz-Kwiatkowska, *Romowie w KL Auschwitz*, „Głosy Pamięci”, 7, Oświęcim 2011; S. Kaprański, *Problem zagłady Romów w czasie II wojny światowej. Próba ujęcia syntetycznego*, [w:] *O Romach w Polsce i w Europie. Tożsamość, historia, kultura, edukacja*, red. P. Borek, Kraków 2009, s. 96-124; A. Mirga, *Holokaust i eksterminacja Romów w okresie II wojny światowej: o godne miejsce wśród ofiar*, [w:] *O Romach w Polsce...*, s. 124-130. Wiele miejsca tej tematyce poświęcono w „Studia Romologica” 2010, nr 3.

600 osób z kilkudziesięciotysięcznej społeczności czeskich cyganów². Sytuacja socjalna, zdrowotna i mieszkaniowa ocalałych Romów była trudna i ustępowała pod względem standardów życia innym członkom społeczeństwa.

Można mówić także o różnicach między Cyganami żyjącymi na terenie Czech i Słowacji. Obie grupy miały trudne warunki bytowe, jednak mimo profaszystowskich rządów księdza Tiso na Słowacji działania wojenne nie doprowadziły do tak wielkich strat w tej społeczności, jak w Czechach. Na terenach Słowacji odbyły się pogromy, podpalenia, niszczenie romskich osad, przymusowe umieszczanie Romów w obozach pracy czy zakaz dostępu do miejsc publicznych i poruszania się drogami przez Cyganów. Eksterminacja Romów nie była jednak prowadzona z taką gorliwością, jak w Protektoracie Czech i Moraw. Wiele osad romskich było oddalonych od miast i głównych dróg, dzięki czemu przetrwały wraz z mieszkańcami do zakończenia działań wojennych. Słowaccy Romowie w przeciwieństwie do czeskich przetrwali jako zbiorowość. Niski poziom życia, bieda i problemy socjalne, szczególnie wśród najliczniejszej grupy Romów na północy i wschodzie Słowacji, były postrzegane przede wszystkim w kategoriach problemów społecznych, a nie etnicznych. Romowie na Słowacji i w Czechach mieli wciąż w pamięci doświadczenia stygmatyzacji, uprzedzeń oraz dyskryminacji ze strony hitlerowców i niektórych reprezentantów społeczeństw większości.

Po II wojnie światowej w Czechosłowacji powstała nowa struktura etniczna państwa. Od roku 1945 liczebnie przeważała w Czechosłowacji grupa słowackich Romów, oprócz których można wyróżnić mniejsze zbiorowości węgierskich Cyganów, niemieckich Sintów oraz specyficznych rumuńskich tzw. Olaskich (*Vlachike*), którzy w liczbie ok. 6 tys. nadal wędrowali. Powstała specyficzna sytuacja, charakteryzująca się liczebną dysproporcją Romów w obu organizmach tworzących socjalistyczną republikę. Na terenach Słowacji zamieszkiwała kilkadziesiąt razy większa grupa Romów niż w Czechach. Dodatkowo ważną okolicznością były różnice w rozwoju gospodarczym obu krajów. Słowacja była słabiej uprzemysłowionym krajem od Czech, w których istniała możliwość otrzymania pracy, a także mieszkania. Działania nowego rządu zmusiły do opuszczenia Czechosłowacji 1 859 541 Niemców (szczególnie z obszaru Sudetów) i 68 407 Węgrów (z obszaru Słowacji). Stworzyło to przestrzeń dla późniejszego osadnictwa, także romskiego. W latach 1946-1949 ok. 1,5 mln ludzi, w tym Romów, migrowało na obszar Sudetów z całej Czechosłowacji³.

Władze państwa początkowo nie traktowały romskich spraw jako priorytetowego problemu. Dopiero kiedy zauważono, jak wielkie są trudności życiowe tej grupy etnicznej i jej zaniedbania środowiskowe, postanowiono przedsięwziąć działania zmierzające do zrównania ich z innymi obywatelami. Romowie mieli wielkie oczekiwania

² A. Fraser, *Dzieje Cyganów*, Warszawa 2001, s. 197.

³ D.M. Crowe, *A History of the Gypsies of Eastern Europe and Russia*, New York 1995, s. 54-55.

i nadzieje na poprawę swojego poziomu życia związane z nowo powstającą republiką ludową. Miało to zostać zagwarantowane przez zasady tzw. Koszyckiego programu rządowego, który był właściwie pierwszą ustawą Czechosłowacji. Formułował on pewne standardy obowiązujące w nowym organizmie państwowym. W części piątej programu zapewniono wolność osobistą, swobodę zgromadzeń, słowa i pisma. Uznano także, że dyskryminacja z powodów rasowych jest niedopuszczalna. Część czternasta ustawy miała charakter postulatyczny i traktowała o zapewnieniu wszystkim pracy według zawodów, a także stworzeniu polityki społecznej i pracy socjalnej dla obywateli państwa (w tym także Romów). Ten akt prawny obowiązywał w latach 1945-1949. Jego celem było zrównanie praw wszystkich obywateli oraz walka z dyskryminacją i umożliwienie zaradzenia problemom społecznym. Ustawa miała jednak charakter teoretyczny i nie przyniosła wielkich zmian społecznych⁴.

Niedługo po ponownym połączeniu dwóch krajów w jeden organizm państwowy rozpoczęła się migracja Romów ze Słowacji (przede wszystkim wschodniej) do Czech. Część Cyganów wędrowała na zachód zaraz za przemieszczającym się frontem. Rozmiar i intensywność pierwszych, spontanicznych migracji Romów na ziemię czeskie nie są znane. Romscy pionierzy przecierali szlaki dla kolejnych grup, członków rodzin i mieszkańców osad. Przyczyną migracji była przede wszystkim potrzeba znalezienia środków utrzymania i nowych miejsc zamieszkania oraz poprawy trudnych warunków życia, jakie znosili Cyganie w osadach. Dlatego w kierunku zachodnim wędrowały czasem całe wielopokoleniowe rodziny, tworzące małe społeczności w miejscach, gdzie przybywali. W uprzemysłowionych Czechach można było podjąć pracę i kontynuować osiadły tryb życia słowackich Romów. Organy władzy na Słowacji początkowo cicho zgadzały się i tolerowały migrację do Czech, ponieważ zmniejszało to ich zdaniem rozmiar problemów związanych ze społecznością romską na ich terenie. Można porównać ten ruch migracyjny do klasycznej wędrówki ze wsi do miast, z którą spotykamy się do dziś. Słowaccy Romowie zamieszkiwali bowiem niewielkie osady na skraju wsi, a przemieszczali się do dużych ośrodków przemysłowych w Czechach. Wydarzenie to było pierwszym w historii wejściem Romów na rynek pracy w nieznanym dotąd wymiarze. Pracując w charakterze niewykwalifikowanych robotników, Cyganie w miastach tworzyli odrębne skupiska w rodzaju gett⁵.

W roku 1947 w kontekście zauważonych ruchów migracyjnych przeprowadzono spis ludności cygańskiej (18-23.08 w Czechach, 1.09-31.12 na Słowacji) i okazało się,

⁴ Zob. A. Jurová, *Rómovia v období od roku 1945 po november 1989*, [w:] Čačipen Pal o Roma. Súhrnná správa o Rómach na Slovensku, red. M. Vašečka, Bratislava 2002, s. 54; E. Davidová, *Romano drom – Cesty Romů 1945-1990. Zmeny v postavení a způsobu života Romů v Čechách, na Moravě a na Slovensku*, Olomouc 1995, s. 9-10.

⁵ Zob. M. Witkowski, *Romowie w Czechach. Podziały i współdziałanie*, [w:] *Romowie o sobie i dla siebie. Nowe problemy i nowe działania w pięciu krajach Europy Środkowo-Wschodniej*, red. E. Nowicka, Warszawa 2003, s. 108.

że w Czechosłowacji żyje 101 190 obywateli deklarujących się jako Romowie (w większości zamieszkujących tereny Słowacji). Szczegółowe informacje spisowe przyniosły demograficzny obraz społeczności. Z ogólnej liczby Romów 38% stanowiły dzieci do 14 lat, 84 438 Cyganów żyło na Słowacji, a już 16 752 w Czechach (stanowiło to wielki wzrost tej populacji na ziemiach czeskich i morawskich, ponieważ zaraz po wojnie zamieszkiwało tam ok. 1000 Romów). Dodatkowo wprowadzono kategorię jednostek aspołecznych wśród Romów (w Czechach 214 osób, a na Słowacji 2884, co stanowiło 5,6% ogółu dorosłych)⁶. Liczba Romów w nowym państwie czechosłowackim była zapewne większa, a wyniki spisowe nie oddały realiów demograficznych z tamtego okresu.

W pierwszych latach nowych rządów Czechosłowacji można zauważyć dwie linie postępowania wobec Romów. Działania zarówno organów władzy, jak i współobywateli były różne. Po jednej stronie mieściła się postawa socjalno-pomocowa, według której traktowano Romów jako ofiary działań wojennych, szczególnie doświadczone przez zabiegi dyskryminacyjne. Członkowie tej społeczności mieli otrzymać od rządu pomoc w znalezieniu pracy, mieszkania i rozwiązaniu innych problemów życia codziennego. Dodatkowo urzędnicy obawiali się posądzenia o brak tolerancji i rasizm, dlatego choćby pozornie starali się być przychylni. W tym czasie umieszczano Romów w domach, które pozostawili wysiedlani Niemcy, wydawano im kartki żywnościowe i udzielano innego rodzaju pomocy. Po drugiej stronie można zauważyć linię kontynuującą dyskryminację i awersję wobec Romów. Polegała ona na nierównym dostępie do dóbr i funkcjonowaniu na marginesie systemu społeczno-ekonomicznego. Próbowano zamaskować tego typu administracyjno-represyjne traktowanie. Przypisywano Romom cechy jednostek aspołecznych, jako wynikające z ich etnicznej charakterystyki. W ten sposób w praktyce nadal funkcjonował przepis o koczujących Cyganach z 1927 r.⁷ (wydawanie listów podróźnych, cygańskich legitymacji, daktyloskopowanie i możliwość odmawiania/zakazu przebywania w określonych miejscach), a także inne uregulowania prawne dotyczące Romów. W praktyce przepisy te obowiązywały, chociaż w roku 1950 ostatecznie zniesiono ustawę o koczujących Cyganach.

Pierwsze władze socjalistycznego państwa wprowadziły także przepisy dotyczące umieszczania jednostek aspołecznych (za takie osoby uważano przede wszystkim Romów) w obozach pracy w Megovej Doline, Ústi nad Oravou, Tichej Doline i Kraľovanoch. Najnowsze prace mówią o tym, że w takich obozach w latach 1945-1953

⁶ E. Davidová, *op. cit.*, s. 12-13.

⁷ *Zákon č.117/27 Sb. o potulných Cikánech ze dne 15.7.1927*. Szerzej: C. Nečas, *Romové v České republice včera a dnes*, Olomouc 1995; *idem, Nad osudem českých a slovenských Cikánů 1939-1945*, Brno 1981; Z. Šípek, *Řešení situace potulných Cikánů v českých zemích v letech 1918-1940. Neznámý holocaust*, Praha 1995; E. Thurner, *Zigeunerefeindliche Massnahmen in der Zwischenkriegszeit*, Praha 1995.

mogło pracować od 9 tys. do 10 tys. osób⁸. Nie można także pominąć kwestii korespondującej z aktualną problematyką nielegalnych osad romskich i dotyczących ich przepisów represyjnych. Władze nakazywały oddalenie osad od dróg i miejsc zamieszkania innych obywateli do wyznaczonych przez organy administracji miejsc.

Działania władz nie pozostały bez echa w samej społeczności romskiej, która starała się w odpowiedni sposób zareagować na akty represji. Podczas gdy dyskryminujące przepisy funkcjonowały przez cały okres lat 40., Romowie oczekiwali zmiany, jakiej upatrywali w zwycięstwie komunistów. Część społeczności cygańskiej brała udział w partyzantce antyfaszystowskiej i sympatyzowała z komunistami czy nawet wstępowała do partii. Zwycięstwo nad okupantem budziło w Romach nadzieje naprawienia krzywd wyrządzonych im w przeszłości. Socjalną linię działania władz większość Cyganów popierała, a nawet oczekiwała dzięki niej poprawy sytuacji bytowej społeczności. Nie mogli się jednak pogodzić z kierowaniem ich do obozów pracy i ograniczaniem praw oraz ciągłym funkcjonowaniem cygańskich legitymacji. Sukces komunistów pod koniec lutego 1948 r. nie przyniósł wielu zmian w polityce prowadzonej wobec Romów. Ówczesne władze uważały, że w Czechosłowacji potrzebują oni integracji z resztą społeczeństwa i zrównania ich sytuacji ekonomicznej, społecznej oraz kulturalnej z pozostałymi obywatelami. Wciąż nie dostrzegano potrzeby prezentowania kultury cygańskiej i instytucjonalnego wsparcia dla jej trwania.

Historia Romów pokazuje, że w momencie, gdy im to umożliwiano, potrafili wyłonić nieoficjalną reprezentację, która angażowała się w sprawy społeczności, domagała się praw i prezentowania kultury. W roku 1948 Romowie postanowili założyć organizację społeczno-kulturalną o nazwie Združenie slovenských Cigánov. Program zrzeszenia zawierał poszukiwanie pracy dla Romów, zakładanie z pomocą rządu spółdzielni i prowadzenie nauki rzemiosła, by poprawić sytuację bytową społeczności. Chciano także chronić Romów przed bezprawiem, co znalazło szczególny wymiar w postaci zapisu w memorandum⁹. Nie doszło jednak do powołania tej organizacji. Prawdopodobnie wpływ na to miał Urząd Bezpieczeństwa, który odmówił jej rejestracji, dopatrując się ambicji politycznych działaczy, a nie przejawów swego rodzaju emancypacji Romów. Nowe władze, mimo oficjalnie głoszonych haseł, reagowały negatywnie na wszelkie oznaki dążenia do swobody i równouprawnienia wciąż uznawanej za gorszą społeczności romskiej. Nadal nagminna była marginalizacja Romów i manipulacyjne działania organów rządowych. Wprowadzono romskich pracowników do urzędów bezpieczeństwa w województwach koszyckim i preszowskim, a także powstała międzyresortowa komisja zajmująca się problematyką romską i kierowaniem Cyganów do obozów pracy¹⁰.

⁸ A. Jurová, *op. cit.*, s. 55.

⁹ E. Davidová, *op. cit.*, s. 13.

¹⁰ A. Jurová, *op. cit.*, s. 56.

Postępowanie wobec Romów było łączone z ideą budowania społeczeństwa socjalistycznego, a tym samym ich powojenne nadzieje na poprawę sytuacji społeczno-ekonomicznej nie zostały spełnione. Pierwsze lata pokoju nie przyniosły znaczącej zmiany, a także nie wpłynęły na ich status prawny w nowej Czechosłowacji. Cyganie nie mieli (do dziś nie mają) oparcia w mateczniku etnicznym, jakim byłby własny twór państwowy, i dlatego ich sytuacja była odmienna od innych mniejszości zamieszkujących ziemie Czech, Moraw i Słowacji.

Procesy asymilacyjne wspomagane przez państwo

Dzieje Romów można podzielić na dwa podstawowe okresy, wyróżniane ze względu na sposób postępowania wobec nich społeczeństw większości nie tylko w Czechach, Polsce i Słowacji, ale także w całej Europie¹¹. Pierwszy, trwający niemal od XV do XVIII w., to wyłączenie Cyganów spod prawa, ustawy antycygańskie i postępująca izolacja społeczności. Drugi – to wspomagane przez instytucje państwowe włączanie Cyganów do społeczeństw większości. Okres wdrażania metod asymilacji Romów rozpoczął się wraz z rządami Marii Teresy i Józefa II. Ten model akulturacji i zrównania ich z innymi obywatelami, bez zwracania uwagi na odmiennosc, realizowano w okresie powojennym w Czechosłowacji. Z większym lub mniejszym powodzeniem władze socjalistyczne próbowały dokonać asymilacji Romów i wyjałowienia ich kultury przez niemal czterdzieści lat.

Eva Davidová wprowadziła w swoim studium na temat sytuacji Romów w Czechosłowacji pewien podział na ramy czasowe, dotyczące realizacji tzw. *cikánské otázky* (problematyki/kwestii cygańskiej). Wyróżniła w ten sposób 6 etapów¹². Każdy z tych okresów odpowiada państwowej polityce asymilacyjnej i zmianom w koncepcjach rozwiązywania tzw. problemu cygańskiego. Działania charakteryzowały się różnym stopniem represyjności i pomocy w zmianie sytuacji społeczno-ekonomicznej, nierzadko za cenę zatracania etnicznej specyfiki i swobody kultywowania dawnego stylu życia. Cechą, która pojawiała się we wszystkich etapach, było prowadzenie prac i realizowanie programów dotyczących społeczności romskiej przez organy państwowe bez współpracy z samymi zainteresowanymi. Wyjątek może stanowić okres na przełomie lat 1969-1973, kiedy Cyganie powołali swoją reprezentację w postaci Związku Cyganów-Romów i starali się uczestniczyć w polityce wobec ich społeczności. W całym okresie działania władz socjalistycznych realizowano wiele mniej lub bardziej

¹¹ Wyróżnienia tego dokonała Eva Davidová, *op. cit.*, s. 190.

¹² Zob. E. Davidová, *op. cit.*, s. 191. Por. D.M. Crowe, *op. cit.*, s. 55-63; A. Jurová, *op. cit.*, s. 53-77; C. Nečas, *Historický kalendář. Dějiny českých Romů v datech*, Olomouc 1997; C. Nečas, *Romové v České republice včera a dnes*, Olomouc 1999; Ł. Kwadrans, *Edukacja Romów. Studium porównawcze na przykładzie Czech, Polski i Słowacji*, Wrocław–Wałbrzych 2008.

trafnych koncepcji, które wpłynęły przede wszystkim na zmianę romskiego sposobu życia, wzorców zachowania i utratę własnej tożsamości.

Po okresie konstytuowania się władz komunistycznych w Czechosłowacji miał nastąpić zwrot polityki dyskryminacyjnej wobec Romów w stronę rzeczywistej poprawy ich sytuacji społecznej i ekonomicznej. Autorzy projektów nie mogli oprzeć się także pokusom akulturacji tej mniejszości z socjalistycznym społeczeństwem większości. Wszystkie prace na ten temat potwierdzają, że na początku lat 50., kiedy zaczęto realizować marksistowską politykę narodowościową, zmieniła się także linia postępowania wobec Romów. Pierwszym krokiem było zniesienie w roku 1950 ustawy nr 117/1927 *O potulných Cigánoch*. Tym samym zlikwidowano jednostronnie dyskryminacyjne ustawodawstwo, jednak nie pozwoliło to na zrównanie ich praw z innymi obywatelami. W konfrontacji etnicznej i społecznej strony pojmowania problematyki romskiej wygrywała nadal ta druga. Nie postrzegano Romów jako mniejszości narodowej, a jedynie roztaczano nad nimi paternalistyczną opiekę oraz ochronę państwa i manipulowano poprzez różnego rodzaju działania administracyjne¹³.

Na początku lat 50. najwyższe organy władzy postanowiły zająć się tzw. problemem romskim na poziomie całego kraju poprzez wprowadzanie i koordynowanie działań zmierzających do poprawy społeczno-ekonomicznego statusu rodzin romskich. Oczekiwano, że dzięki procesom industrializacji i rozwoju społecznego całego kraju zostanie to osiągnięte. Zainteresowanie dalszymi aspektami potencjalnego powstania mniejszości romskiej czy rozwiązywania tzw. problemu cygańskiego objawiało się w inicjatywach, zmierzających do tworzenia samodzielnych grup romskich z własnymi funkcjonariuszami i inteligencją. Całe grupy Romów były osiedlane w pewnych regionach, gdzie występowała niedostateczna liczba rąk do pracy. Powstawały wtedy dzielnice i osiedla, gdzie przeważała ludność romska. Samoistny i równoprawny rozwój tej mniejszości nie był jednak pożądany dla socjalistycznych władz. Programy i działania oparte były na koncepcjach asymilacji społecznej, zrównania Romów z resztą obywateli i wyplenienia wszystkiego, co cygańskie. Miały to zapewnić szkolone do pracy w środowisku romskim grupy aktywistów socjalistycznych oraz tworzone przepisy prawa¹⁴.

Lata 50. można uznać za początek polityki asymilacji społecznej Romów. Od 1949 r. istniała międzyresortowa komisja, która podczas swoich narad projektowała ogólnopaństwową koncepcję realizowania działań dotyczących tzw. problemu cygańskiego. Konieczność powstania i pracy komisji była argumentowana zapóźnieniami społeczno-ekonomicznymi Romów w dziedzinie ich sposobu życia oraz działalności zarobkowej. Po zakończeniu II wojny światowej, mimo pewnych starań, nie mieli oni możliwości rozwiązania problemów bytowych i społecznych. Zmiany w sposobie

¹³ A. Jurová, *op. cit.*, s. 57.

¹⁴ *Ibidem*, s. 58.

życia uniemożliwiało silne odseparowanie Cyganów w izolowanych osadach. Podczas narad komisji poruszano sprawy dotyczące ciągłego ruchu migracyjnego Romów ze Słowacji do Czech oraz zagadnienia kryminalne towarzyszące tej wędrówce. Odebrano Cyganom pozwolenia na podróżowanie taborami, uprawianie rzemiosła i zakazano pracy najemnej u rolników; było to związane z postępującą kolektywizacją i uspołecznieniem wielu dziedzin życia przy prawie całkowitej likwidacji prywatnej własności. W tym czasie Romowie tracili pewne atrybuty swojej kultury materialnej i zmieniali specyficzny tryb życia. Realizowali się w państwowym sektorze, zgodnie z potrzebami przemysłu i naborem do konkretnych zawodów, szczególnie jednak jako niewykwalifikowani robotnicy fizyczni. Romowie znajdowali także zatrudnienie przy pracach budowlanych, w przemyśle oraz w miejskich zakładach komunalnych. Cyganie wołoscy nie respektowali porządku, który nastał, i w dalszym ciągu zajmowali się różnymi formami handlu obwoźnego, na co pozwalała niedostatecznie rozwinięta infrastruktura zaopatrzenia ludności w dobra konsumpcyjne¹⁵.

W czasie międzyministerialnych narad zajmowano się także zagadnieniami języka i kultury romskiej. Pojawiały się zdania, że poprzez odmienną sposobu porozumiewania się, a także ze względu na inne tradycje i obyczaje, Romowie trwają przy starym stylu życia i pozostają w izolacji od reszty społeczeństwa. Wypracowano wiele możliwości rozwiązania tego problemu. Przedstawicielka Ministerstwa Informacji i Oświaty twierdziła, że ważna jest także zmiana nazwy określającej Romów – podobne pomysły pojawiły się za rządów cesarzowej Marii Teresy. Bacíková proponowała, aby wprowadzono w języku oficjalnym określenia osoba cygańskiego albo środkowoindyjskiego pochodzenia. Argumentowała to negatywnym postrzeganiem nazwy Cyganie – w jej rozumieniu określenia wstydlivego¹⁶. Akceptowano romską odmienną, wynikającą z etniczności, jednak przy projektowaniu prac ze społecznością cygańską akcent położono na jej asymilację i zmianę tradycyjnego stylu życia.

Rząd Klementa Gottwalda utworzył międzyresortową komisję do zbadania sytuacji społeczno-ekonomicznej Romów. Nowa instytucja stworzyła dosyć szczegółowe studium, dotyczące czechosłowackich Cyganów, które ukazało się w 1950 r. pod nazwą *Zarazovani osob cikánského puvodu do trvalého pracovniho procesu (Położenie osób cygańskiego pochodzenia w procesie zatrudnienia)*. Opracowanie to było częściowo powiązane z innym raportem, wydanym 5 marca 1952 r. przez Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej, pt. *O úprave pomerov osôb cigánskeho puvodu (Raport dotyczący sytuacji życiowej Cyganów w Czechosłowacji)*. Ten raport przez następne osiem lat nie wpłynął jednak na zmianę funkcjonowania społeczności romskiej, jedynie przyniósł niewielką poprawę warunków egzystencji¹⁷. Intencją władz była asymilacja Romów

¹⁵ *Ibidem*, s. 59.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ D.M. Crowe, *op. cit.*, s. 55-56.

poprzez aktywną pomoc administracji na różnych szczeblach w zatrudnianiu, zapewnieniu miejsca do mieszkania, dopilnowaniu, aby dzieci romskie uczęszczały do szkół. Działania były wspierane przez propagandę i agitację oraz głoszenie walki z dyskryminacją. Znaczącą rolę odegrali w pracy na terenie osad aktywiści zajmujący się problematyką romską. Praktyczne czynności przy realizacji tego socjalnego programu dla Romów uświadamiały skalę problemu¹⁸. Największe problemy sprawiała grupa Romów wołoskich, którzy nadal wędrowali między poszczególnymi regionami kraju i mimo działań służby bezpieczeństwa nie podjęli się proponowanej pracy oraz osiedlenia, tylko wciąż tworzyli koczujące społeczności. Czeskie organy władzy gorliwiej podeszły do realizacji programu wobec wędrujących Romów i definitywnie zakazywały koczowania. Słowacka administracja stanęła przed problemami socjalnymi, zdrowotno-higienicznymi, które napotymano w romskich osadach, szczególnie na wschodzie i północy kraju. Planowano budowę dróg, studni, elektryfikację oraz rozwiązanie problemu edukacji romskich dzieci z osad. W tym czasie zdarzały się także sytuacje, gdy zabraniano Romom osiedlania się wśród innych obywateli; dochodziło do niszczenia domów i ataków na romskie rodziny, które starały się integrować z większością¹⁹.

Kolejne działania władz to inicjatywy resortu zdrowia z połowy lat 50. dotyczące likwidacji cygańskich osad. Skupiska, w których zamieszkiwali, były klasyfikowane jako miejsca o trudnych, prymitywnych warunkach życia, źródła roznoszenia infekcji i chorób o charakterze epidemiologicznym. Dlatego osady takie znajdowały się zazwyczaj w oddaleniu od domów pozostałych obywateli. Policzone, że w tamtym czasie funkcjonowało 1305 izolowanych osad z 14 935 budynkami (często barakami i ziemiankami), w których żyło 95 092 Romów²⁰. Zaprojektowano plan dotyczący osad charakteryzujących się najtrudniejszymi warunkami życia, polegający na pomocy rządowej osobom, które zdecydują się na opuszczenie tych miejsc. Program zawierał udzielanie pożyczek, przydzielanie zastępczych mieszkań i osiedlanie całych rodzin, a także ich produktywizację. Szczególnie zainteresowano się poprawą sytuacji socjalnej romskich rodzin. Do końca lat 50. nie zaczęto jednak nawet realizacji programu ze względu na brak środków finansowych. Dyskutowano zasadność pomocy dla Romów, pozostali bowiem obywatele kraju w niektórych regionach także żyli w trudnych warunkach i wymagali opieki ze strony państwa²¹.

Z jednej strony, w miejscowościach, gdzie była duża liczba miejsc pracy, a społeczność romska stanowiła niewielki odsetek ludności, nie zauważano konfliktów we wzajemnych kontaktach ze społeczeństwem większości ani społeczno-ekonomicznych problemów romskich rodzin. Z drugiej – można było dostrzec zaniedbania

¹⁸ A. Jurová, *op. cit.*, s. 60.

¹⁹ E. Davidová, *op. cit.*, s. 192.

²⁰ A. Jurová, *op. cit.*, s. 60.

²¹ *Ibidem*.

w produktywizacji oraz walce z analfabetyzmem wśród tej grupy obywateli. W tym czasie słowackie organy władzy postanowiły poprawić, poprzez ograniczone działania, stan zdrowotno-higieniczny osób żyjących w osadach i zapobiec w ten sposób szerzeniu się chorób. Nie doprowadziło to jednak do zakładanych efektów²².

Omawiane dotąd działania państwa w latach 50. – różne kursy dla analfabetów, na które nie uczęszczali z powodu oddalenia osad od centrów; akcje dotyczące edukacji zdrowotnej i szkolenia „romskich higienistów” w ramach Czechosłowackiego Czerwonego Krzyża – związane z polityką asymilacji społecznej Romów, w praktyce nie zawierały radykalnych rozwiązań, wpływających na zmianę sytuacji Cyganów w Czechosłowacji²³.

W roku 1958 nastąpił zwrot w polityce państwa i nasiliły się działania asymilacyjne w związku z wprowadzeniem przez rząd nowych przepisów regulujących funkcjonowanie Romów. W tym czasie społeczność romska miała liczyć ok. 150 tys. osób. Na nowo rozgorzała dyskusja na temat problematyki cygańskiej, rozwoju romskiego etnikum, które wciąż pozostawało poza marginesem działań władz. Rezolucję O práci medzi cigánským obyvateľstvom wprowadzono 8 kwietnia 1958 r., była ona początkiem nasilenia się działań asymilacyjnych, trwających niemal do roku 1970, i miała stanowić wstęp do bezwarunkowego rozwiązania problematyki cygańskiej w Czechosłowacji. Powstały specjalnie wydzielone sekcje na poszczególnych szczeblach administracji państwowej, zajmujące się społecznością romską. Celem było całkowite społeczne i kulturowe jej zrównanie z resztą obywateli, aż do wchłonięcia przez socjalistyczne społeczeństwo. Ważną częścią procesu była asymilacja „etnograficznej zbiorowości cygańskiej”, co równocześnie podkreślało jej odmiennosc i etniczność. Najwyższe organy władzy projektowały swoje działania, postrzegając samych Romów jako społecznie i kulturowo zacofaną grupę obywateli, którzy charakteryzują się specyficznym sposobem życia²⁴. Organ administracji, a także organizacje społeczne miały się przede wszystkim skoncentrować na redukowaniu zaniedbań środowiskowych, wynikających z nich niedostatków, poprawie stanu zdrowia, wyrównaniu szans edukacyjnych, warunków zamieszkania, bytowych i higienicznych. Kolejny raz wiele z założeń okazało się trudnych bądź wręcz niemożliwych do zrealizowania. Udało się jednak dokonać wielu zmian w sposobie życia Romów. Na początku skupiono się na wyrównaniu sytuacji społeczno-ekonomicznej społeczności poprzez zapewnianie zatrudnienia i osiedlanie w lokalach komunalnych. Na podstawie nakazów pracy w ciągu dwóch lat zatrudniono ok. 11 tys. osób. Osiedlanie Romów w mieszkaniach przydzielanych im przez państwo wpłynęło także na możliwość realizacji planu

²² *Ibidem*.

²³ *Ibidem*, s. 61.

²⁴ A. Jurová, *Rómska problematika 1945-1967*, „Študijné materiály výskumného Projektu Československo 1945-67. 1” – 4. časť, Praha, Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR, 1996.

likwidacji osad romskich o najtrudniejszych standardach życia (Hôrka-Miklušovce, Kendice)²⁵.

W roku 1958 tzw. problematyką cygańską zajęło się biuro polityczne partii, które wydało wspomnianą rezolucję, stanowiącą uzupełnienie ustawy nr 74/58 O trvalom usídlení kočujících a polokočujících osób (O trwałym osiedleniu osób koczujących i półkoczujących). Zgromadzenie Narodowe 17 października 1958 r. uchwaliło ten przepis prawny, który stał się podstawą likwidacji wędrownego stylu życia Romów (szczególnie wołoskich), a także osób bez stałego miejsca zamieszkania. Wzorem dla Czechosłowackiego rozwiązania prawnego stał się analogiczny przepis z roku 1956 o zakazie wędrowania uchwalony w ZSSR i uchwała Prezydium Rządu Polskiego z 24 maja 1952 r. dotycząca pomocy państwa w przechodzeniu Cyganów do osiadłego trybu życia. Działania władz czechosłowackich miały także pomóc w rozwiązaniu problemów romskiego *etnikum*, na które składały się: unikanie przez wędrownych Cyganów ewidencjonowania i posyłania dzieci do szkół, nielegalny sposób prowadzenia działalności gospodarczej, aspekty zdrowotno-higieniczne oraz analfabetyzm wśród dzieci i dorosłych. Zgodnie z nowym przepisem prawa przymusowo osiedlano nie tylko osoby wiodące wędrowny tryb życia, ale także tzw. półkoczowników, którzy migrowali w celach zarobkowych do Czech, a stałe miejsce zamieszkania mieli na Słowacji. Ustawa zatem wyróżniała trzy kategorie Romów: koczujących, półkoczujących i całkowicie osiedlonych. Jeżeli osoba mieściła się w tej definicji, podlegała ustawie. Gdy nie chciała się podporządkować przepisom i kontynuowała nieakceptowany przez władze styl życia, podlegała karze pozbawienia wolności od 6 miesięcy do 3 lat. Przepisy dawały też kompetencje organom administracji w zakresie ich wykonywania oraz prowadzenia rejestrów osób koczujących²⁶.

Ustawa, z jednej strony, zawierała bezkompromisowy zakaz wobec koczujących Cyganów, a z drugiej – działania zmierzające do zmiany ich sytuacji życiowej. W pierwszym paragrafie zawarto deklarację wszechstronnej pomocy, aby koczujący Romowie mogli się osiedlać i zmieniać swój styl życia. Planowano także pomoc w zagospodarowaniu na nowych miejscach zamieszkania oraz pracę dla wszystkich.

Paragraf drugi zawierał definicję dotyczącą osób uważanych za koczujące/wędrujące: „Koczujący sposób życia prowadzi ten, kto w grupach lub indywidualnie wędruje z miejsca na miejsce i uchyla się od uczciwej pracy albo zdobywa w sposób nielegalny środki utrzymania nawet wtedy, gdy może być zarejestrowany w jakiejś społeczności jako zameldowany na stałe”²⁷.

Trzeci paragraf naprawdę zaczął obowiązywać od 1 marca 1959 r., do tego bowiem czasu miało nastąpić całkowite osiedlenie Romów. Administracja nie była

²⁵ A. Jurová, *Rómovia v období...*, s. 62.

²⁶ Zob. E. Davidová, *op. cit.*, s. 197-198; D.M. Crowe, *op. cit.*, s. 56.

²⁷ Tłumaczenie autora [za:] E. Davidová, *op. cit.*, s. 197.

jednak przygotowana do szybkiego realizowania przepisów. W praktyce występowały trudności z lokalami komunalnymi dla Cyganów, a także z ich zatrudnieniem. Jeszcze na początku 1959 r. można było zobaczyć na drogach Czechosłowacji wozy zwane *vurdona* lub *bevaky* ciągnięte przez konie, samochody, małe ciągniki. Różne wewnętrzne instrukcje i polecenia resortu realizacji spisu osób koczujących jednoznacznie świadczyły o poważnym podejściu rządu do rozwiązania problemów Romów. Niejednoznaczność przepisów spowodowała kłopoty w definiowaniu osób koczujących i półkoczujących, które podróżowały w poszukiwaniu pracy do Czech. Prowadzono ewidencję Romów, daktyloskopowano ich i zakazywano opuszczania miejsc zamieszkania bez pozwolenia władz²⁸.

Tworząc nowe regulacje prawne, przypuszczano, że rejestracja prowadzących nomadyczny tryb życia dotyczyć będzie tylko 7-8 tys. wołoskich Cyganów. Oficjalne wyniki spisu przyniosły dużo większe liczby, tj. 46 500 osób w całym kraju, z czego 27 933 na Słowacji²⁹. Wśród zarejestrowanych słowackich Romów 14 070 miało powyżej 15 lat, a 13 863 to dzieci poniżej 15 roku życia³⁰. W lutym 1959 r. do romskich rodzin przychodzili komisarze spisowi i ewidencjonowali Cyganów w miejscach, gdzie ich zastawali. Przy konstruowaniu instrukcji spisowych i definiowaniu kategorii koczujących i półkoczujących centralne organy władzy demaskowały dyskryminacyjny charakter całej akcji przeciw Romom. Tak zwane osoby półkoczujące to zazwyczaj Romowie, którzy pracowali w Czechach i przemieszczali się między miejscem zatrudnienia i zamieszkania. Poddano ich restrykcjom prawnym związanym ze stosowaniem reguł spisowych, podobnie jak Cyganów wołoskich. Trzeba było uzyskiwać zgodę na przemieszczanie się do pracy albo zmianę zamieszkania ze względu na założenie rodziny. Nie udało się przy tym zapobiec niektórym incydentom polegającym na zastraszaniu i szerzeniu nieprawdziwych krytycznych uwag, dotyczących taborowego stylu życia. Wędrowanie zostało zlikwidowane jednorazowym przepisem prawa, który nakazywał obowiązkowe osiedlenie, przymus pracy dla dorosłych i edukacji romskich dzieci. W realizacji programu posuwano się do wykupu bądź nawet zabijania koni ciągnących wozy. Demontowano także koła i inne części, co uniemożliwiało dalszą wędrowkę. Szczególnie bolesne było to ograniczenie swobody dla Cyganów wołoskich, którzy musieli zmienić swój tradycyjny, uprawiany od stuleci, styl życia³¹.

Problem dla władz realizujących spis stanowiła kwestia par mieszanych (czesko-słowacko-romskich). W Czechach ok. 100 osób uniknęło spisu, a ponad 800 zastano na stacjach kolejowych. Na terenie Słowacji trzeba było 6408 miejsc pracy, by zrealizować program produktywizacji Romów. Z liczby zarejestrowanych osób romskiego pochodzenia w tym kraju 8408 było osiedlonych w mieszkaniach komunalnych,

²⁸ *Ibidem*, s. 198.

²⁹ D.M. Crowe, *op. cit.*, s. 57.

³⁰ A. Jurová, *Rómovia v období...*, s. 62-63.

³¹ *Ibidem*, s. 62-63.

12 323 żyło w osadach, 867 Cyganów w stojących wozach, 1372 w prowizorycznych miejscach zamieszkania, a 302 osoby nie miały jakiegokolwiek zakwaterowania³². Ponad 550 osób ewidencjonowanych w spisie posiadało różne środki transportu mechanicznego (ciężarowe i osobowe samochody, traktory czy motocykle), co czyniło ich bardziej mobilnymi. Część pojazdów odebrano ze względu na ich rzekomy zły stan techniczny³³.

Spis z lutego 1959 r. był dla wielu Romów traumatycznym przeżyciem. Akt prawny z 17 października 1958 r. zakazujący koczowniczego trybu życia rozpoczął proces osiedlania obywateli romskiego pochodzenia, ich produktywizacji i podnoszenia poziomu wykształcenia. To wszystko było realizowane pod hasłem zrównania społeczno-ekonomicznego Romów z większością. Tymczasem standard życia w osadach się pogorszył, pomimo kursów oraz alfabetyzacji. Wielu wykształconych i wyemancypowanych Romów wyjeżdżało w tym czasie do Czech, w czym pomagały im słowackie organy administracji³⁴.

Cyganie uzyskali wprawdzie status grupy charakteryzującej się pewną odmiennością społeczną i ekonomiczną, nie uznano jednak ich etniczności. Władze, chcąc uniknąć posądzenia o działania rasistowskie, zwracały uwagę na konieczność integrowania Romów ze społeczeństwem większości z uwagi na ich zacofanie. Zdarzały się wypadki karania za niedostosowanie się do funkcjonujących przepisów prawa. Kolejnym efektem wprowadzenia w życie przymusowego osiedlania Romów było wytworzenie konfliktu między nimi a społeczeństwem większości. Wielu Czechosłowaków uważało, że nie należą się im specjalne przywileje w postaci mieszkań komunalnych i pracy. Wracały resentymenty wobec Romów, postrzeganych jako grupa, której należą się prawa, a nie wymaga się od niej obowiązków. Jak wspomniano, warunki ich życia w osadach i podmiejskich gettach się nie poprawiły. Zwiększyła się natomiast początkowo liczba osób zamieszkujących w takich skupiskach bez kanalizacji i o złych warunkach sanitarnych.

Podsumowując dyrektywy zawarte w ustawie nr 74 z 17 października 1958 r., można skonstatować, że jest ona częściowo analogiczna z ustawą nr 117 z 1927 r. O wędrujących Cyganach. Realizacja przepisów wiązała się silnie z likwidacją nomadycznego stylu życia i była pod wieloma względami niehumanitarna. Działania władz za cenę utraty wolności i tożsamości etnicznej umożliwiły jednak podniesienie poziomu wykształcenia, a także poprawę warunków socjalnych i zdrowotnych oraz stabilizację i osiedlenie. Administracja rządowa chciała, aby przez zmianę tradycyjnego stylu życia nastąpiło „ucywilizowanie” Romów, wpojenie obowiązujących norm społecznych, powinności obywatelskich. Działania były skierowane na wytworzenie

³² *Ibidem*, s. 63.

³³ *Ibidem*.

³⁴ *Ibidem*.

wzorców pracującego Cygana, mieszkającego na stałe i posyłającego swe dzieci do szkoły. Trudno było jednak z dnia na dzień zmienić ich myślenie, tradycyjny styl życia, ubiór i często występujący analfabetyzm. Nie respektowano tego, że tożsamość romska, obyczaje, kultura, język społeczności, normy i funkcjonujące w niej zachowania miały swoje korzenie w długiej tradycji tej grupy etnicznej i stanowiły fundament jej istnienia od wieków.

W pierwszej połowie lat 60. nastąpiły pewne zmiany i postęp w realizacji przepisów z końcówki poprzedniego dziesięciolecia. Władzom udało się zatrudnić ok. 1000 Romów, polepszyły się nieznacznie standardy mieszkaniowe rodzinom wielodzietnym. Przy pomocy lokalnych władz stawiali sobie małe domki lub przyznawano im mieszkania komunalne. Po siedmiu latach realizacji ustawy nr 74 O trvalom usídlení kočujúcich osôb było wiadomo, że nie wystarczyło czasu i środków na całkowite zrównanie i zasymilowanie Romów ze społeczeństwem większości i rozwiązanie ich problemów. W tym okresie zlikwidowano 45 osad i 2500 chat we Wschodniej Słowacji, znajdujących się w najgorszym stanie i niespełniających jakichkolwiek standardów sanitarnych³⁵. W związku ze wzrostem populacji słowackich Romów zwiększyła się liczba osób zamieszkujących w chatach i ziemiankach (*kher, koliba*) z 6,1% w roku 1958 do 7,4% w roku 1965³⁶. Zatem standardy życia pogorszyły się mimo zabiegów administracji. Działania władz doprowadziły do tego, że Romowie nie mogli znaleźć pracy w miejscach, gdzie nakazano im się osiedlać, rozbito ich struktury rodowe, a wszelkie inicjatywy skierowane były na ideologizację i upolitycznienie życia. Zostali oni zaprzęgnięci do budowania socjalistycznego państwa. Pozbawieni tradycyjnego sposobu życia i wyjaławiani kulturowo byli podatni na manipulacje władz.

Partia komunistyczna konsekwentnie projektowała za pomocą lokalnych administracji dalekosiężny, uniwersalny plan asymilacji. Rządowa koncepcja z 1965 r. zakładała rozproszenie społeczności romskiej i przenoszenie jej z miejsc szczególnie silnej koncentracji. Działania te miały być skierowane na pomoc Romom ze Wschodniej Słowacji. Istnieją obiektywne dowody na to, że można mówić o logicznych przyczynach takiego postępowania, koncepcja rozproszenia (*rozptylu*) Romów była bowiem jednym z elementów nasilającej się asymilacji. Rząd przekazał znaczne środki finansowe na rozwiązanie ich problemów społeczno-ekonomicznych³⁷.

Rezultatem tych działań było ustawowe uregulowanie zarządzeniami nr 502 z 13 października 1965 r. i nr 384 z listopada 1968 r. W ich zamyśle wytworzył się rządowy plan rozwiązywania problematyki obywateli cygańskiego pochodzenia, jako gwarancja kompleksowego zrównania ze społeczeństwem większości. Poprawę warunków życiowych Romów miały zapewnić pełne zatrudnienie, likwidacja romskich

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ E. Davidová, *op. cit.*, s. 202.

³⁷ D.M. Crowe, *op. cit.*, s. 57.

osad i rozproszenie Cyganów na terenie całej Czechosłowacji. Akademia Nauk została zobowiązana do przygotowania gruntownej analizy naukowej dotyczącej cygańskiego życia. Rząd sprawujący pełną kontrolę nad mediami zwalczał wszelkie przejawy rasizmu, uprzedzeń i dyskryminacji w krajowych środkach przekazu. W tym czasie powstała Narodowa Rada do spraw Cyganów, w której nie zasiadali przedstawiciele Romów³⁸. Nowe ciało rządowe miało czuwać nad realizacją programu, który naprawdę nie opierał się ani na pogłębionych studiach, ani na wiedzy praktycznej, pozwalającej na sprawne rozwiązanie problemów społeczności. Rozproszenie Romów w praktyce także trudno było zrealizować, pomimo powstania na Słowacji Komisji Przesiedleńczej SNR, która miała zapewnić urzeczywistnienie przyjętych koncepcji rozwiązywania problematyki romskiej. Przed rozproszeniem Romów i przesiedlaniem ich z miejsc o dużej koncentracji stawiano problemy likwidacji romskich chat i osad wraz z poprawą sytuacji bytowej. Dopiero na drugim miejscu znalazła się sprawa edukacji i wychowania młodzieży szkolnej oraz uczęszczania dzieci do szkół. Próbowano także te kwestie uregulować przepisami prawa (ustawa nr 117 z 1966 r.). Na trzecim miejscu stawiano cel zapewnienia zatrudnienia wszystkim sprawnym i zdrowym mężczyznom³⁹. Podobnie, jak w poprzednich działaniach rządu, można zauważyć w omawianych przepisach silne tendencje paternalistyczne socjalistycznych władz wobec romskiej społeczności.

Wymienione dwie organizacje (Narodowa Rada ds. Cyganów i Komisja Przesiedleńcza SNR) powołane do realizacji programu rządowego opracowały plan przeniesienia i rozproszenia, który miał objąć aż 14 tys. osób, likwidację chat i osad oraz określał rozmiar potrzebnych nakładów finansowych do jego realizacji. W połowie lat 60. na Słowacji żyło ok. 163 tys. Romów, co stanowiło prawie 4% obywateli kraju. Cygańskich osad było 1027, a w 12 500 chatach żyło prawie 16 500 rodzin romskich, co stanowiło prawie 100 tys. osób. Zatrudnienie miała mniej niż połowa Romów w wieku produkcyjnym, a ok. 20 tys. osób było analfabetami⁴⁰. Osoby, które mieszkały w osadach poddanych zniszczeniu, przenoszono także na ziemie czeskie, gdzie lokalne władze miały im zapewnić nie tylko miejsca zamieszkania, ale także zatrudnienie. Według Ewy Davidovej w roku 1970 planowano likwidację 611 osad i blisko 7 tys. chat, przez co trzeba było zabezpieczyć mieszkania dla 8 tys. romskich rodzin, tj. ok. 52 tys. osób⁴¹. W ramach finansowych zasad związanych z rozproszeniem i przesiedlaniem Romów przewidywano możliwość wykupu chat, rozwiązywanie problemów mieszkaniowych, powstanie instytucji udzielających pożyczek romskim

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ A. Jurová, *Rómovia v období...*, s. 64.

⁴⁰ Dane za: E. Davidová, *op. cit.*, s. 203. W cyt. już pracy D.M. Crowe pisze o 1266 cygańskich osadach, które miały być zlikwidowane. Według tego autora 64 096 Romów miało zostać przesiedlonych z tradycyjnych skupisk charakteryzujących się trudnymi warunkami bytowymi.

⁴¹ *Ibidem*.

rodzinom. W czasie nasilenia polityki asymilacyjnej władz socjalistycznych pomoc socjalna osiągnęła duże rozmiary. Część Romów, korzystając z pomocy państwa, nie poprawiła znacznie swoich warunków życia. Zdarzały się także w praktyce sytuacje, kiedy pracownicy administracji terenowej w sposób subiektywny podchodzili do problemów Romów zamieszkujących na ich terenie. Przesiedlano całe rodziny w sposób nieprzemysłany, aby szybko się ich pozbyć, wykupywano chaty i wysyłano do Czech. Na miejscu często władze nie były przygotowane do przyjęcia osiedleńców i odsyłały Romów z powrotem.

Funkcjonowanie przepisu z 1965 r. i doświadczenia związane z jego realizacją doprowadziły do przygotowania ustawy nr 384 z listopada 1968 r., która zlikwidowała Narodową Radę ds. Cyganów i przekazała jej kompetencje do resortu pracy i polityki społecznej. Niemal do końca 1989 r. ministerstwo to zajmowało się problematyką romską⁴². W czasie największego nasilenia realizacji koncepcji asymilacyjnej, w 1967 r. ze Słowacji przesiedlono do Czech 3178 osób, z czego 1043 wróciło z powrotem⁴³.

Według Davida M. Crowe koncepcja osiedlania i rozproszenia społeczności romskiej się nie powiodła, ponieważ nie miała odpowiedniego zabezpieczenia finansowego. Rocznie przeznaczano 75 mln koron (ok. 10 mln dolarów) na wszystkie aspekty programu⁴⁴. Dodatkowo realizacja planu rządowego napotkała opór ze strony samych Romów, którzy często byli niechętni do zmiany dotychczasowego sposobu życia i miejsca zamieszkania. Działania władz nie przyniosły także przewidywanej poprawy ich warunków bytowych i zrównania ze społeczeństwem większości. Problemy społeczności cygańskiej zaczęły narastać, a nie znikać. Ilościowa i jakościowa różnica między mniejszością i większością pogłębiała się szczególnie w sferze społecznej i zdrowotnej. Dane demograficzne przynosiły niepokojące informacje o niemal dwukrotnym wzroście populacji romskiej na Słowacji w stosunku do roku 1947, a trzykrotnym na ziemiach czeskich⁴⁵. W przededniu Praskiej Wiosny Czechosłowacja była jednym z krajów o największej populacji Romów w Europie Środkowo-Wschodniej. Oficjalne dane z końca 1967 r. mówią o 223 993 Cyganach (164 526 na Słowacji i 59 467 w Czechach)⁴⁶. Interesujący jest także status kilkudziesięciu tysięcy osób, które nie odpowiadały już kryteriom określającym Romów, ponieważ funkcjonowały w kulturze większości, posiadały zatrudnienie i na stałe osiedliły się w miastach, zintegrowały się, czy też zostały zasymilowane.

⁴² Według A. Jurovej na Słowacji Komisja Przesiedleńcza nie przestała istnieć, ale poprzez przyjęcie ustawy nr 143 z 1968 r. O Federacji Czechosłowackiej zmieniła się w Komisję Rządu SSR ds. Obywateli Cygańskiego Pochodzenia. Autorka twierdzi, że instytucja ta w wyniku działań romskich aktywistów przestała istnieć dopiero w kwietniu 1991 r., zob. A. Jurová, *Rómska problematika...*

⁴³ Por. A. Jurová, *Rómovia v období...*, s. 65; E. Davidová, *op. cit.*, s. 204.

⁴⁴ D.M. Crowe, *op. cit.*, s. 58.

⁴⁵ A. Jurová, *Rómovia v období...*, s. 65.

⁴⁶ D.M. Crowe, *op. cit.*, s. 58.

Konsekwencją realizacji programu miała być zmiana tradycyjnego stylu życia Romów zgodnie z oczekiwaniami administracji. Równocześnie dochodziło do utraty poczucia przynależności grupowej i tożsamości etnicznej poprzez ciągłe zapewnianie o konieczności zrównania ze społeczeństwem większości i wyzbycia się romskości. Postępowała zatem asymilacja Romów i wyjałowienie kultury tradycyjnej, czego efekty widoczne są do dziś. Plany rządowe przewidywały tylko poprawę sytuacji społeczno-ekonomicznej grupy, a pomijały i nie doceniały specyficznej romskiej etniczności, którą należało pielęgnować, a nie zwalczać czy niszczyć. W czasie realizacji programu można zauważyć wiele jego błędów, miało to wpływ na wytworzenie nowego podejścia do problematyki romskiej, otwierało kolejne wizje jej rozwiązania. Pod koniec lat 60. zaczęły odzywać się głosy dotyczące nie tylko problematyki socjalnej, ale także historycznej, kulturowej i etnicznej odmienności oraz specyficznej tożsamości romskiej, której należało poświęcać uwagę w studiach dotyczących Cyganów.

Kolejny etap w polityce asymilacyjnej Czechosłowacji wobec Romów wiązał się z wydarzeniami Praskiej Wiosny, był efektem reakcji na poprzednie działania władz i aktywizacji romskiej reprezentacji. Rozpoczął się bowiem proces demokratyzacji kraju, który towarzyszył przejęciu władzy przez lidera Słowackiej Partii Komunistycznej Alexandra Dubčeka, a zakończył się interwencją wojsk Układu Warszawskiego. Romowie wiąźali swe nadzieje z odejściem od dotychczasowej polityki i zainteresowaniem ich etnicznością oraz prawami do pielęgnowania własnej kultury. Przedstawiciele społeczności cygańskiej deklarowali udział w tworzeniu nowych programów, a także wyrażali wolę organizowania się i reprezentowania Romów, jeśli byłoby to im umożliwione. Coraz więcej romskich aktywistów uczestniczyło w pracach różnych komisji zajmujących się sprawami Cyganów. Doprowadziło to w 1969 r. do założenia pierwszej organizacji romskiej. Przedstawiciele Cyganów na czele z romskim lekarzem Janem Cibul'em i Antonem Facunem przygotowali dokument programowy Związku Czechosłowackich Cyganów (*Ustavení Srazu Cknů-Romů v České i Slovenské republice*), który adresowali do władz ČSSR w celu uzyskania pomocy przy realizacji zamierzonych planów⁴⁷. Romowie wyliczali swoje propozycje wobec rządu: prawne uznanie Cyganów/Romów jako narodowości, umożliwienie założenia organizacji romskiej, pozwolenie na wydawanie czasopisma i reprezentowanie Romów na różnych szczeblach władzy. Szczególnie istotne dla romskich liderów było uznanie statusu etnicznego, czy też narodowego Cyganów. Aktywiści podkreślali wagę takiego rozwiązania i wyliczali przemawiające za nim argumenty, a Miroslav Holomek podkreślał, że Romowie mają wszystkie cechy narodowości wynikające z koncepcji marksistow-

⁴⁷ A. Jurová w swojej pracy prezentuje fragment tego dokumentu, zob. A. Jurová, *Rómovia v období...*, s. 66-67.

sko-leninowskiej⁴⁸. Można zauważyć, że dyskusja na temat narodowego charakteru społeczności cygańskiej towarzyszyła pracy nad programami dla tej grupy co najmniej od 1958 r., a także podczas przygotowywania ustawy narodowościowej w 1968 r. oraz podczas powoływania Związku Cyganów-Romów w 1969 r. Na Słowacji Romowie byli charakteryzowani jako „eksterytorialna, wewnętrznie zróżnicowana etniczna zbiorowość żyjąca w formie diaspory”, bez perspektyw na uznanie za narodowość⁴⁹. Twórczynią tej naukowej definicji była Emília Horváthová, słowacka pionierka romistyki, która nie zmieniła swojego spojrzenia na badaną społeczność nawet w latach 90., kiedy przyznano Romom status narodowości⁵⁰. Horváthová brała udział w projektach związanych z rozwiązywaniem problematyki romskiej poprzez asymilację tej grupy ze społeczeństwem większości. W 1968 r. przyjęto ustawę nr 144, która uznawała status mniejszości narodowych: węgierskiej, niemieckiej, polskiej i ukraińskiej, a nie odnosiła się do społeczności romskiej w Czechosłowacji.

Ministerstwo Spraw Wewnętrznych 19 listopada 1968 r. powołało na Słowacji Związek Cyganów-Romów, jako organizację społeczno-kulturalną. Nieco później powstało bliźniacze stowarzyszenie romskie w Czechach. Ustanowienie obu związków nie byłoby zapewne możliwe, gdyby nie działania autorytetów i intelektualistów w osobach czeskich Romów: inżyniera Miroslava Holomka, nauczyciela Antonina Daniela, romskiego prawnika Tomasa Holomka, Zikmunda Vagai, historyka Bartolomeja Daniela, i słowackich Romów: lekarza Jana Cibuli, Antona Facuna, Antonina Pompy, prawnika Gustava Karika i innych⁵¹. Pierwszy zjazd, na którym ukonstytuowały się władze związku na Słowacji, odbył się w kwietniu 1969 r. W Czechach członkowie organizacji spotkali się pierwszy raz 30 sierpnia 1969 r. w Brnie⁵². Podczas prac związku wielu niecygańskich naukowców i specjalistów udzielało swojej pomocy. Delegaci podejmowali różne problemy, m.in. akcentowali uznanie praw Romów do swojej kultury i identyfikacji etnicznej, przyznania statusu narodowości oraz możliwości politycznej reprezentacji. Związek i jego przedstawiciele byli poddawani manipulacjom władz i wykorzystywani w celu rozpowszechniania wśród Cyganów ideałów socjalistycznego społeczeństwa. Organizacja wydawała czasopismo „Romano l'il”, w którym zamieszczano sprawozdania z jej prac i omówienie aktualnych spraw

⁴⁸ Zob. M. Holomek, *Současné problémy Cikánů v ČSSR a jejich řešení*, „Demografie” 1969, č. 3, s. 205.

⁴⁹ Por. A. Jurová, *Vývoj rómskej problematiky na Slovensku po roku 1945*, Bratislava, Goldpress 1993; *idem*, *Politika násilnej asimilácie Rómov v 60. rokoch. (Pokus Rómov o zapojenie do demokratizačného procesu)*, [w:] *Pokus o reformu v roku 1968 (Historicko-politologické pohľady)*, Banská Bystrica, Inštitút vzdelávania 1999; *idem*, *Pokus o pohľad na niektoré problémy vývoja Rómov na Slovensku v 90. rokoch*, „Človek a spoločnosť” 1999, č. 3, <http://www.saske.sk/cas/3-99/jurova.html>; *idem*, *Otázky vzdelávania Rómov v období socializmu vo vzťahu k materinskému jazyku*, „Človek a spoločnosť” 2000, č. 1, <http://www.saske.sk/cas/1-2000/jurova.html> [11.01.2014].

⁵⁰ Por. E. Horváthová, *Cigáni na Slovensku*, Slovenská akadémia vied, Bratislava 1964.

⁵¹ E. Davidová, *op. cit.*, s. 206.

⁵² *Ibidem*.

dotyczących społeczności. Pod koniec 1969 r. Związek Cyganów-Romów w Czechach liczył 1500 członków, a roku później już 4846, by w listopadzie 1971 r. osiągnąć liczbę 7 tys. członków, a w 1972 r. – 8500 osób⁵³. Organizacja stała się pierwszym tego rodzaju ruchem romskim na terenie Czechosłowacji. Konstruowała własne programy i brała udział w realizacji polityki państwa wobec Cyganów. Oba związki przez cztery lata funkcjonowania zajmowały się m.in. rozwijaniem kultury, szkoleniami, organizacją festiwali, zespołów, a także działalnością ekonomiczną poprzez założenie romskich spółdzielni. Na terenie Czech funkcjonował Nevodrom (Nowa Droga), a na Słowacji Butiker (Pracownik). Instytucje te zatrudniały wielu Romów w tradycyjnych cygańskich rzemiosłach. Polityczne aspiracje Cyganów w ČSSR, dotyczące przyznania praw narodowych mniejszości romskiej, towarzyszyły całemu okresowi istnienia organizacji i stały się jedną z przyczyn ich rozwiązania. Anna Jurová, analizując działalność Związku na Słowacji, ustaliła, że organizacja nie wykorzystała w pełni swojej szansy na poprawę sytuacji własnej społeczności i zwiększenie jej praw. Autorka uważa, że wewnętrzne spory organizacji w obu krajach, a także nieporozumienia między funkcjonariuszami, ich walki o władzę w związku, były przyczyną zbiurokratyzowania i uzależnienia stowarzyszenia od władz. Aktywiści przedkładali ambicje dotyczące uzyskania statusu narodowości nad sprawy, które były możliwe do zrealizowania i mogły stać się krokiem ku rozwojowi romskiego *etnikum*⁵⁴.

W kwietniu 1973 r., pomimo protestów członków i liderów romskich związków, a także osób związanych z nimi (naukowców i społeczników), władze rozwiązały te organizacje. Główny powód był natury politycznej, ponieważ czechosłowaccy decydenci obawiali się, że Romowie za pośrednictwem swoich organizacji będą walczyć o przyznanie im statusu narodowości, o który zaczęli silnie zabiegać w 1972 r. Oficjalnie stwierdzono, że romskie stowarzyszenia przestały pełnić swoje integracyjne funkcje⁵⁵. Rozwiązanie pierwszych oficjalnych romskich instytucji o podmiotowości prawnej i politycznej przerwało proces mobilizacji etnicznej Romów w obu częściach republiki oraz rozwijanie kontaktów z międzynarodowymi instytucjami cygańskimi, które w tym czasie się tworzyły. Grupa przedstawicieli Związku Cyganów-Romów czynnie uczestniczyła w pierwszym Światowym Kongresie Romskim (International Romani Union)⁵⁶ w Londynie i przyczyniła się do rozpowszechnienia używanej do dziś nazwy Romowie. W wyniku rozwiązania organizacji krajowych czeski i słowacki Cyganie nie uczestniczyli w kolejnych kongresach i spotkaniach. Związek Cyganów-Romów wzniesiony na fali odnowy, łączonej z Praską Wiosną oraz „socjalizmem

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ A. Jurová, *Rómovia v období...*, s. 68.

⁵⁵ Por. D.M. Crowe, *op. cit.*, s. 59.

⁵⁶ International Romani Union to romska organizacja międzynarodowa, która jest pomysłodawcą World Romani Congress. Spotkania odbyły się kolejno w Londynie (8-12.04.1971), Genewie (8-11.04.1978), Getyndze (16-20.05.1981), Warszawie (4-13.04.1990) i Pradze (czerwiec 2000).

z ludzką twarzą”, został zniszczony przez nastanie tzw. normalizacji politycznej i społecznej w państwie.

Omówiona koncepcja społecznej integracji – na Słowacji używano terminu „akulturacja” – była definiowana jako długotrwały proces przejścia od tradycyjnego, klanowo-rodowego do socjalistycznego sposobu życia Romów. Ustawa nr 279 z 1970 r. miała zakończyć politykę rozproszenia i przesiedlania. Stanowiła początek nowego podejścia do problematyki romskiej i postępu w pracy społeczno-kulturalnej wśród tej społeczności. Pozytywną przesłanką tego podejścia było zaznaczenie etnicznej specyfiki Romów i jej respektowanie. Natomiast przepis nr 231 z 1972 r. kodyfikował program związany z procesem społecznej integracji etnicznej społeczności romskiej w ČSSR. Podstawowym celem pozostało jednak zrównanie Cyganów z pozostałymi obywatelami nie tylko pod względem społeczno-ekonomicznym, ale przy poszanowaniu odmienności etnicznej. W momencie zlikwidowania Związku Cyganów-Romów w roku 1973 i tzw. normalizacji jedynym gwarantem realizacji programów dla społeczności romskiej stało się Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej. Kolejny raz powrócono do polityki wobec Romów bez udziału ich przedstawicieli, a więc do praktyki sprzed 1968 r.

Następnym etapem, który można wyróżnić w polityce władz wobec Romów, był okres od 1973 r. do „aksamitnej rewolucji” 1989 r. Po rozwiązaniu organizacji romskich nastąpiła w Czechosłowacji tzw. normalizacja związana w wypadku Cyganów z faktycznym powrotem do dawnych sposobów radzenia sobie z problemami tej społeczności. Choć oficjalnym modelem wciąż pozostawała integracja społeczna i zaniechanie asymilacji, głównym celem było zrównanie warunków życia Romów ze społeczeństwem większości. Można było zauważyć niespójność między deklaracjami władz a rzeczywistą praktyką. W dalszym etapie socjalizmu społeczno-kulturalna integracja w istocie była ich asymilacją, często za pomocą restrykcyjnych przepisów i metod skierowanych jedynie na socjalną stronę problemu.

W latach 1965-1971 realizowano koncepcję przesiedlania i rozproszenia społeczności romskiej, która na Słowacji funkcjonowała nawet po roku 1968. Zlikwidowano 4750 chat, w których zamieszkiwało 23 700 osób. Zatrudniono ok. 6 tys. Romów, a do realizacji obowiązku szkolnego zmobilizowano prawie 750 dziewcząt i chłopców⁵⁷. W osadach zostawali zazwyczaj nisko wykształceni, bezrobotni, którzy jeszcze bardziej odizolowali się od reszty obywateli, będąc przez nich także marginalizowani.

Zasady czechosłowackiej społeczno-politycznej koncepcji rozwiązywania problemów zbiorowości romskiej zostały wytyczone już w ustawie nr 231 z 1972 r., ale dopełniła je ustawa nr 29 z 1976 r. Zakładano zapewnienie pracy wszystkim Romom w wieku produkcyjnym, naukę i pomoc w wychowaniu oraz reedukacji romskiej młodzieży i dorosłych osób, będących analfabetami, poprawę warunków bytowych rodzin,

⁵⁷ A. Jurová, *Rómovia v období...*, s. 69.

a także eliminację zachowań kryminogennych⁵⁸. Do roku 1989 państwo przeznaczało pewne środki finansowe na likwidację romskich osad i chat, edukację cygańskich dzieci, rozwiązywanie problemów zatrudnienia poprzez kursy i podnoszenie kwalifikacji. W szkołach i przedszkolach prowadzono zamaskowaną politykę asymilacji, ponieważ naukę prowadzono w języku większości, często obcym dla romskich uczniów. Edukacja odbywała się według powszechnych programów. Romowie najczęściej byli zatrudniani jako robotnicy przy pracach niewymagających kwalifikacji. Socjalistyczne rządy starały się realizować szeroko zakrojoną politykę, opartą na zasadach inżynierii społecznej, jednak wykonanie tego eksperymentu okazało się nierealne. Zawarte w przepisach prawnych, programach i planach koncepcje pozostawały często tylko deklaracjami niemożliwymi do wypełnienia. Szczególnie pielęgnowanie etnicznej i kulturowej specyfiki Romów było trudne bez pomocy państwa. Nie stali się oni, a poprzez asymilacyjną politykę władz nie mogli się stać aktywnym podmiotem w swojej społeczno-kulturowej integracji ze społeczeństwem⁵⁹.

W latach 70. liczba Romów w Czechosłowacji dynamicznie wzrastała, szczególnie podkreślano to w danych demograficznych dotyczących Słowacji. W spisie z końca 1970 r. kryterium przynależności etnicznej wykluczały część osób już zintegrowanych społecznie. W całej Czechosłowacji liczbę Romów określono na 219 554 osób, z czego w Czechach było ich 60 279, a na Słowacji 159 275. Dziesięć lat później, w 1980 r. oficjalne dane mówiły o 288 440 Romów w Czechosłowacji (88 587 w Czechach, 199 853 na Słowacji). Wyraźnie widać więc, jak układały się proporcje rozmieszczenia społeczności romskiej w państwie. Słowacja była zamieszkiwana przez ponad dwukrotnie większą liczbę Romów niż Czechy⁶⁰. W ciągu dziesięciu lat populacja Romów w Czechach wzrosła niemal o 47%, a na Słowacji o 25,5%. Owe dysproporcje wynikały z nierzetelnego przeprowadzenia spisu ludności w obu krajach, a także z ciągłych migracji w kierunku Czech z powodu likwidacji osad i braku zatrudnienia na Słowacji⁶¹. Pojawiały się także dane z 1980 r. o liczbie 306 246 Romów w Czechosłowacji. Pod koniec roku 1988 według oficjalnych danych na terenie Słowacji żyło ich 247 775 i stanowili 4,7% wszystkich mieszkańców kraju (we Wschodniej Słowacji nawet 9,1%, a w niektórych gminach jeszcze większy odsetek)⁶².

Warunki mieszkaniowe Romów były trudne. Na przełomie lat 1970-1980 na jedno mieszkanie lub dom przypadało 5,6 osób (przeciętna dla pozostałych obywateli to 3,1 osoby). Nieco więcej niż 70% populacji czechosłowackich Romów żyło w 1980 r. w mieszkaniach, a ok. 10% wciąż przebywało w prymitywnych osadach⁶³.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 69-70.

⁶⁰ E. Davidová, *op. cit.*, s. 215; D.M. Crowe, *op. cit.*, s. 59.

⁶¹ D.M. Crowe, *op. cit.*, s. 60-61.

⁶² E. Davidová, *op. cit.*, s. 216.

⁶³ D.M. Crowe, *op. cit.*, s. 60-61.

Decydenci socjalistycznej Czechosłowacji zaniepokojeni przyrostem demograficznym Romów oprócz programu integracji i asymilacji wprowadzili nowy plan, tj. sterylizację jako metodę redukcji i kontroli urodzeń. Decyzja o sterylizacji romskich kobiet kładzie się cieniem na rządy Gustava Husaka. Plan ten wszedł w życie 29 lutego 1972 r. wraz z dekretem Ministra Zdrowia. Oficjalnie głośzono, że przepis miał być dla wszystkich obywateli Czechosłowacji zabezpieczeniem przeciwko samowolnej i wynikającej z niedoinformowania sterylizacji. Dekret w rzeczywistości był wykorzystany do poparcia sterylizacji romskich kobiet, ażeby zredukować „wysocze niezdrową” (w rozumieniu władz) romską populację. W rezultacie nieproporcjonalna liczba cygańskich kobiet była sterylizowana, często z pogwałceniem istniejących gwarancji oraz praw do ochrony przed dyskryminacją ze względu na pochodzenie etniczne czy płeć⁶⁴. Romki nie były niekiedy informowane, że podczas jakiegoś zabiegu ginekologicznego dodatkowo wykonano u nich sterylizację. Zdarzały się także sytuacje, gdy poddawały się sterylizacji, nie znając w pełni konsekwencji tego zabiegu. W wielu wypadkach kobiety były opuszczane przez swoich mężów, którzy nie wiedzieli o zabiegu i pozostawiali bezpłodne małżonki. Sterylizacja odbywała się przy łamaniu praw człowieka. Władze Słowacji miały specjalny program finansowania, który wspierał ich działania. Proceder został opisany przez grupę dysydentów, twórców „Karty 77”. Według nich lokalni pracownicy służby zdrowia proponowali potencjalnym kandydatkom do sterylizacji ok. 5 tys. koron za poddanie się zabiegowi. Czasami oferowane kwoty dochodziły nawet do 30 tys. koron. Sygnatariusze „Karty 77” protestowali przeciwko temu procederowi, zarzucając pogwałcenie artykułu 259 obowiązującego kodeksu karnego w związku z ludobójstwem⁶⁵.

Sytuacją Romów w tym czasie interesowali się nie tylko aktywiści cygańscy i związani z nimi intelektualiści, ale także sygnatariusze „Karty 77”, w której krytycznej analizie poddano politykę państwa dotyczącą problemów społeczności romskiej. Eva Davidová w cytowanej już pracy *Romano drom-Cesty...* zamieściła niektóre najważniejsze fragmenty tego dokumentu⁶⁶. W „Karcie 77” opisano sytuację Cyganów/Romów w Czechosłowacji. Na wstępie podkreślano, że dotychczas wobec tej społeczności stosowano działania pozorne, a obywatele nie interesowali się jej sprawami i niewiele wiedzieli o Romach, którzy byli najbardziej dyskryminowaną mniejszością. W dokumencie podkreślano fałszywe intencje władz w takim postępowaniu i dezinformacji, dającej przyzwolenie na kontynuowanie bez jakichkolwiek protestów koncepcji asymilacji Cyganów z większością. Demaskowano przejawy rasizmu i segregacji w polityce państwa. Poruszano problem nieuregulowania statusu prawnego Romów w Czechosłowacji i prób wyjałowienia ich tożsamości etnicznej, by zrównać z resztą

⁶⁴ *Ibidem*, s. 60.

⁶⁵ *Ibidem*.

⁶⁶ E. Davidová, *op. cit.*, s. 211.

obywateli w wyniku walki z wszelką odmiennością. Podkreślano, że Romowie są jedną z najliczniejszych mniejszości w kraju, a ich kultura łączy wiele elementów tradycji innych narodów i miejsc, przez które wędrowali. W dokumencie zwrócono również uwagę na negatywne skojarzenia nazwy „Cyganie”. Stwierdzono, że bardziej właściwy dla określenia omawianej grupy etnicznej jest jej własny etnonim „Romowie”. Było to nie tylko zgodne z oczekiwaniami samych zainteresowanych, ale także z istniejącymi współcześnie trendami światowymi, polegającymi na stosowaniu takich nazw społeczności etnicznych, których używają dla samookreślenia we własnym języku. Sygnatariusze „Karty 77” krytykowali politykę rządu dotyczącą tzw. problematyki cygańskiej, zarzucając jej stereotypowe i ideologiczne podejście do spraw tej społeczności. Sytuacja Romów ulegała pogorszeniu wraz z trudnościami gospodarczymi państwa, jego zbiurokratyzowaniem, dysfunkcjami, dezinformacją i brutalnością represyjnych działań administracji. W nawiązaniu do konieczności uregulowania sytuacji prawnej Romów zwracano uwagę na międzynarodowe przepisy zobowiązujące do zapewnienia równouprawnienia, ochrony praw człowieka i społeczności do kultywowania swojego języka, religii, zachowania kultury i rozwijania tożsamości. W oficjalnych dokumentach z tamtego czasu Romowie byli wciąż określani jako „obywatele pochodzenia cygańskiego” podlegający integrowaniu. Podkreślano represyjny charakter ogólnokrajowej polityki asymilacji, zamaskowanej pod postacią kampanii i programów dla romskiej społeczności. Opozycjoniści wymieniali akty prawne, które sankcjonowały działania władz, od spisu osób kocujących i półkocujących, po koncepcję rozproszenia i przesiedlania społeczności romskiej. Zwracano uwagę na to, że jej warunki bytowe, pomimo pozornych wysiłków rządu, nie poprawiły się. Na terenie Słowacji 14 tys. rodzin cygańskich żyło w 1318 osadach czy gettach, połowa z nich nie miała energii elektrycznej, większość była bez kanalizacji, nie miała dróg dojazdowych, a najbliższy sklep był oddalony o kilka kilometrów⁶⁷.

Państwo wykazywało pewien dualizm w podejściu do migracji wewnętrznej. Z jednej strony, była ona tolerowana, jako przejaw mobilności, zaradności społecznej oraz umiejętności poszukiwania zatrudnienia i udziału w budowie socjalistycznego państwa. Z drugiej – władze wprowadzały restrykcje wobec wędrujących Romów i jednakowo traktowały tych, którzy przemieszczali się między Czechami a Słowacją do pracy, i Cyganów wołoskich. Takie osoby często traktowano jako półkocujące.

Twórcy „Karty 77” nie pozostali także obojętni na sprawy związane z edukacją. Zwrócili uwagę, że szkolnictwo jeszcze do niedawna nie było zainteresowane mniejszością romską. Według danych, którymi dysponowali, ok. 30% Romów w tym czasie było analfabetami, a w grupie wiekowej 15-29 lat – blisko 17%. Autorzy dokumentu przypominali, że romskie dzieci często w wyniku niepowodzeń szkolnych kierowane

⁶⁷ *Ibidem*, s. 212.

były do szkół specjalnych⁶⁸. W ten sposób powstawały rzesze niewykwalifikowanych i niewykształconych osób. Sygnatariusze „Karty 77” zauważyli, że Romowie w strukturze zatrudnienia zajmowali najniższe stanowiska niewykwalifikowanych robotników. W roku 1981 oficjalne dane podawały, że 87,7% ma zatrudnienie, co było bliskie danym dotyczącym całego państwa – 91,9%. Pracę miało jednak tylko 54,95% romskich kobiet, gdy ogólne statystyki podawały 87,7% zatrudnionych Czechosłowaczek. Trzy czwarte z ogólnej liczby zatrudnionych Romów wykonywało nisko płatne i niewymagające kwalifikacji zajęcia⁶⁹. Autorzy „Karty 77” wyrazili obawy, że utrzymanie takiej sytuacji w przyszłości będzie groziło wysokim bezrobociem wśród Romów. Te hipotezy, niestety, się sprawdziły i współcześnie brak zatrudnienia stanowi wielki problem tej społeczności nie tylko w Czechach.

W swoim szerokim studium na temat sytuacji Romów w Czechosłowacji autorzy „Karty 77” zwrócili jeszcze uwagę na dezintegrację społeczną wynikającą z nierówności wobec prawa i społeczeństwa większości. Przypomniano bezprawne zlikwidowanie Związku Cyganów-Romów, który był pierwszym w historii przypadkiem zorganizowanej reprezentacji Romów w Czechosłowacji. Podkreślano, że dotychczasowe działania władz doprowadzały do rozpląnięcia się społeczności romskiej w czechosłowackiej większości i praktycznego zaginięcia mniejszości, które w rozumieniu władz było równoznaczne z likwidacją jej problemów. Programy polityczne, prowadzące do zaniku kultury, języka i tożsamości etnicznej Romów, wcale nie zmniejszyły, a raczej pogłębiły przepaść między nimi a resztą społeczeństwa. Analizowane przez twórców „Karty 77” koncepcje nazywane integracyjnymi – w rzeczywistości prowadziły do dezintegracji. Wiele trafnych spostrzeżeń i analiz zawartych w dokumencie nie miało wpływu na politykę władz i nie spotkało się ze zrozumieniem.

Do końca rządów socjalistycznych na terenie Słowacji istniała komisja zajmująca się tzw. problematyką cygańską. Pracownikiem tej instytucji w latach 1966-1988 był Imrich Farkaš, który mimo cygańskiego pochodzenia wyraźnie popierał politykę rządu. Był przeciwnikiem powstania i funkcjonowania Związku Cyganów-Romów i zgadzał się z definicją społeczności romskiej prezentowaną przez Emilię Horváthovą. W latach 80. Farkaš wciąż popierał politykę asymilacji czy też akulturacji. Był zdania, że nazwę „Cygan” należy pisać przez małe „c” i nie powinno się stosować określenia „cygańskie obywatelstwo”, ponieważ nie istnieje taka społeczność. Uważał, że integracja powinna być realizowana bez udziału romskich instytucji kulturalnych⁷⁰.

W latach 80. kontynuowano działania państwa wobec Romów. Na Słowacji wprowadzano kolejne przepisy⁷¹ regulujące politykę społeczno-kulturowej integracji (często zamiennie stosowano dla tych działań określenia „socjalizacja” i „akulturacja”). Nowe

⁶⁸ *Ibidem*.

⁶⁹ D.M. Crowe, *op. cit.*, s. 61.

⁷⁰ Informacja za: A. Jurová, *Rómovia v období...*, s. 70.

⁷¹ Zarządzenia władz Słowacji nr 141/1980, 23/1983, 102/1985.

uregulowania prawne nie wprowadzały zmian w postępowaniu wobec Romów, były to kolejne deklaracje, które nigdy nie zostały zrealizowane. Następowła pewna stagnacja w rozwiązywaniu problemów społeczności i nasilały się różnice socjalne między warunkami życia Romów i reszty obywateli. Zauważalna była także emancypacja niektórych Romów i integrowanie się ze społeczeństwem większości. Zdarzało się, że Cyganie zdobywali wykształcenie i lepsze zatrudnienie, jednak tracili pewne elementy kultury i umiejętność posługiwania się językiem romani. W tym czasie znacznie wzrosła liczba romskiej inteligencji, która angażowała się w sprawy społeczności.

W latach 1981-1984 przedstawiciele Romów, Samuel Gergel, Dezider Oláh i Tibor Baláž, złożyli dokument skierowany do Prezydenta Republiki Gustava Husaka i innych decydentów, który traktował o odstąpieniu od dotychczasowej polityki rozwiązywania problemów Romów. Zawierał także żądanie akceptacji ustaleń Międzynarodowej Unii Romów (IRU) i dokumentu ONZ z 26.08.1977 r. uznających Romów za narodowość, wprowadzających nazwę własną „Romowie” i zatwierdzających reprezentację tej społeczności w organach ONZ. Zgodnie z międzynarodowymi przepisami sygnatariusze petycji domagali się uznania praw wynikających ze statusu narodowego, samorealizacji, prawa do wszechstronnego wychowania, rozwoju kultury, możliwości zorganizowania Związku Romów, wydawania periodyków we własnym języku, a przede wszystkim uznania Romów za mniejszość narodową ze wszystkimi tego konsekwencjami prawnymi⁷².

Aktywność romskich intelektualistów nie przyniosła jednak pożądanych zmian w sytuacji prawnej i społecznej Romów w Czechosłowacji. Polityka asymilacji nie zmieniła się w ostatnich latach degenerującego się i upadającego socjalistycznego reżimu. Romowie do wybuchu „aksamitnej rewolucji” nie mogli wpłynąć na zmianę swojej sytuacji. W okres transformacji weszli pozbawieni swobody decydowania o sobie, własnej aktywności i inicjatywy. Działania władz komunistycznych pozostawiły także zmiany w strukturze rodzinnej i etnicznej, kulturze, sposobie i warunkach życia. Kompleksowe poznanie problemów romskiej mniejszości i poszanowanie dla praw obywatelskich oraz etnicznych Romów jest nadal wyzwaniem dla osób zaangażowanych w działalność na rzecz poprawy sytuacji tej społeczności.

Romowie po „aksamitnej rewolucji”

Transformacja sprawiła, że w większości krajów postkomunistycznych (również w Czechach i na Słowacji) Romowie zostali przesunięci na margines życia społecznego. Niektórzy autorzy, pisząc o Romach mieszkających w osadach, traktują ich w kategoriach *underclass*, nie zapominając o perspektywie etnicznej. Żyjący w takich

⁷² A. Jurová, *Rómovia v období...*, s. 70.

skupiskach najczęściej pozostają długotrwale bezrobotni, nie posiadają elementarnego wykształcenia i kwalifikacji zawodowych oraz są uzależnieni od pomocy społecznej⁷³.

W związku z przeprowadzonymi w okresie transformacji reformami (prywatyzacją, restrukturyzacją przemysłu) Romowie często tracili zatrudnienie, a także miejsce zamieszkania. W Czechach i na Słowacji doprowadziło to do powstania dzielnic miejscowości zamieszkiwanych w większości bądź wyłącznie przez nich (getta). W takich obszarach społeczność romska ma problemy z dostępem do służby zdrowia, a także do edukacji. Nierzadko w osadach brakuje bieżącej wody i elektryczności. Wszystko to pogłębia jeszcze dystans między Romami a społeczeństwem większości. Dochodzi do podwójnej marginalizacji społeczności romskiej szczególnie w niektórych regionach (np. północno-wschodnia Słowacja), ponieważ ta defaworyzowana grupa zamieszkuje obszar państwa, który także jest upośledzony wobec pozostałych części kraju. W osadach częste są trudności z zaspokojeniem podstawowych (biologicznych) potrzeb ludzkich. W takich warunkach powstaje efekt błędnego koła, w którym bezrobotni rodzice, analfabeci żyjący w biedzie nie posyłają swoich dzieci do szkół, a one później dzielą ich los.

W kolejnych badaniach społecznych przeprowadzanych w ciągu ostatnich 20 lat ankietowani deklarują niechęć do osób pochodzenia romskiego, a w sondażach opinii publicznej Romowie są najmniej tolerowaną mniejszością⁷⁴. Jak wskazuje poniższa tabela, ogólnie najbardziej przychylny stosunek do Romów mają Polacy. Najbardziej takie postawy przyjmują Słowacy, których wyraźna większość raczej nie toleruje Romów. Węgrzy i Czesi wypadają w tym zestawieniu podobnie – ponad połowa z nich przejawia nieprzychylny stosunek do członków społeczności romskiej.

Tabela 1. Stosunek Czechów, Polaków, Słowaków, Węgrów do Romów (w %)

Postawy wobec Romów	Czesi	Polacy	Słowacy	Węgrzy
Brak akceptacji, stosunek nieprzychylny	57,00	33,00	71,00	52,00
Stosunek ambiwalentny	12,00	17,00	11,00	13,00
Akceptacja, stosunek przychylny	31,00	50,00	18,00	35,00

Źródło: M. Feliksiak, *Postawy wobec Romów w Polsce, Czechach, na Węgrzech i Słowacji. Komunikat z badań*, Warszawa, czerwiec 2008, http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2008/K_104_08.PDF [19.09.2011].

⁷³ Por. W. Połec, *Romowie na Słowacji. Marginalizacja i postęp*, [w:] *Romowie o sobie i dla siebie. Nowe problemy i nowe działania w pięciu krajach Europy Środkowo-Wschodniej*, red. E. Nowicka, Warszawa 2003, s. 137.

⁷⁴ Zob. M. Feliksiak, *Postawy wobec Romów w Polsce, Czechach, na Węgrzech i Słowacji. Komunikat z badań*, Warszawa, czerwiec 2008, http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2008/K_104_08.PDF [19.09.2011]. Por. *Romové v české společnosti: jak se nám žije a jaké má naše soužití vyhlidky*, Pavel Navrátil i in, Praha 2003, s. 116-120; M. Vašečka, *Rómovia*, [w:] *Slovensko 2000: Súhrnná správa o stave spoločnosti*, red. M. Kollár, G. Mesežnikol, Bratislava 2000.

O tym, jak silny jest ładunek negatywnych emocji tkwiący w społeczeństwie, świadczą wydarzenia nazywane potocznie pogromami cygańskimi, a także inne indywidualne i zbiorowe akty nietolerancji w Czechach i na Słowacji. Lata przemian ustrojowych to równocześnie okres zmian wewnątrz społeczności romskiej. Coraz cięższe warunki materialne, bezrobocie i poczucie bezsilności sprawiły, że społeczeństwa większości potrzebowały „koźłów ofiarnych”.

W Republice Czeskiej można się spotkać z różnymi wypadkami nietolerancji wobec Romów, np. zakazami wstępu do niektórych lokali gastronomicznych. Znana i szeroko komentowana w całej Europie była budowa muru w Ustí nad Labem, który oddzielał kamienice zamieszkiwane przez Romów od pozostałej części miasta. Mur ten urósł do rangi symbolu nietolerancji. Znane są też tryskające ksenofobią wypowiedzi czeskich prominentów oraz napady grup skinheadów. Jak można zauważyć w Czechach i na Słowacji, podobnie jak w innych krajach nie tylko tego regionu, zarówno w polityce, jak i na wszystkich szczeblach struktury społecznej istnieją zachowania społeczne wskazujące w mniejszym lub większym stopniu na oznaki ksenofobii i braku tolerancji.

Z danych Urzędów Statystycznych Czech i Słowacji wynika, że podczas spisów powszechnych o wiele mniej osób zadeklarowało się jako Romowie, niż wynika to z przewidywania demografów (jedną z przyczyn takiego zachowania może być obawa przed prezentowaniem swojego pochodzenia). Mniejsza społeczność romska zamieszkuje Czechy, a liczba słowackich Romów jest zdecydowanie największa (por. tab. 4). Wskaźniki dotyczące poziomu wykształcenia znacznie odbiegają od danych dotyczących społeczeństwa większości.

Społeczność romska jest podzielona i rozproszona w wielu krajach, jej członkowie reprezentują rozmaite, często sprzeczne poglądy, dlatego muszą zdefiniować wspólną przestrzeń polityczną dla siebie, o którą chcą walczyć na arenie międzynarodowej, a przede wszystkim krajowej. Przyczyna leży w polityce państw, na których terytoriach zamieszkują Romowie. Kraje takie, jak Czechy i Słowacja, odmawiają Cyganom wielu praw, przysługujących im jako mniejszości. Są oni nadal, w bardziej subtelny sposób, poddawani próbom asymilacji ze społeczeństwami dominującymi.

Romowie są najbardziej bezbronną i równocześnie najbardziej niechcianą wśród europejskich mniejszości, dotkliwie odczuwają to m.in. w Czechach i na Słowacji. Zauważyć można ubóstwo wśród części Romów, tendencje do ich izolowania przez społeczeństwa poszczególnych krajów, pozostawanie bez pracy, pogarszającą się kondycję zdrowotną, niski poziom wykształcenia.

W związku z aspiracjami państw postkomunistycznych do uczestnictwa w instytucji, jaką jest Unia Europejska, zaczęto projektować programy, projekty i działania w celu poprawienia sytuacji Romów. Było to skutkiem nacisków ze strony Unii Europejskiej, która określała standardy mające obowiązywać jej przyszłych członków.

W roku 1999 przygotowano raporty oceniające postępy krajów kandydujących, a szczególnie nacisk skierowano na sytuację mniejszości, a zwłaszcza Romów (dotyczyło to głównie Czech i Słowacji z uwagi na znaczącą liczbę społeczności romskiej w tych krajach). Przede wszystkim zwrócono uwagę na akty nietolerancji i dyskryminację w sferze edukacji, usług, pracy. W raportach znalazła się także pochwała dla państw, które poczyniły działania skierowane na poprawę sytuacji społeczności romskiej (np. Międzyresortowa Komisja ds. Społeczności Romskiej w Czechach). Część z projektów rządowych współfinansowała Unia Europejska. Postępująca na początku lat 90. mobilizacja etniczna Romów przyczyniła się do bardziej aktywnego udziału międzynarodowych i lokalnych organizacji pozarządowych (romskich i nieromskich) w projektach służących poprawie ich życia i ochronie praw mniejszości. Na zaistnienie trwale odczuwalnej zmiany potrzeba będzie czasu, jednak rządy krajów członkowskich i instytucje unijne zdają sobie z tego sprawę, projektując kolejny okres finansowania projektów dotyczących walki z wykluczeniem społecznym.

Należy wspomnieć, że w Republice Czeskiej program dla Romów został stworzony i wprowadzony w życie wcześniej niż na Słowacji. Pomimo tego, że od 1989 r. mówi się o zmianie sytuacji tej społeczności, dopiero w roku 1997 aktywiści romscy, działacze obrony praw człowieka oraz przedstawiciele rządu wspólnie opracowali Informację o sytuacji społeczności romskiej w Republice Czeskiej (znaną też pod nazwą Raport Bratinki)⁷⁵. Dokument ten w kompleksowy sposób opisywał problemy Romów, a powstał w szczególnym czasie. W drugiej połowie lat 90. w Czechach nastąpiło wiele wydarzeń istotnych dla Romów: odsłonięcie pomnika romskich ofiar Holokaustu w Lety, wzmożone migracje do krajów zachodnich, akty dyskryminacji ze strony skrajnych ugrupowań prawicowych, wybudowanie muru na ulicy Maticznej w Ustí nad Labem. Rok 1997 uważa się za przełomowy, ponieważ jest właściwym początkiem polityki państwa na rzecz poprawy sytuacji czeskich Romów⁷⁶. Wspomniany dokument stawia określone zadania przed poszczególnymi ministerstwami w celu zmiany położenia społeczności romskiej. Do postanowienia rządu załączono raport dotyczący sytuacji Romów w momencie uchwalania przepisu. Podobny charakter mają polskie i słowackie programy rządowe, tam również dokonano swoistego rachunku sumienia, wyznaczono także kierunki przyszłych zmian.

Najwięcej instrukcji otrzymał do wykonania minister edukacji, młodzieży i sportu, który został zobowiązany: rozszerzyć sieć klas przygotowawczych, w których rozpocznie się edukacja uczniów z językowymi i społecznymi niedostatkami, aby mogli oni sprawnie uczestniczyć w powszechnym systemie oświaty; zapewnić zwiększenie przepływu informacji do szkół na wszystkich poziomach w postaci dostępnej literatury

⁷⁵ Rozporządzenie Rządu Republiki Czech z 29 października 1997 r., nr 686. Raport o sytuacji społeczności romskiej w Republice Czeskiej. (*Bratinka Report 1997*), <http://www.vlada.cz> [20.01.2014].

⁷⁶ Por. *Romové v České společnosti...*, s. 175.

specjalistycznej, dotyczącej problematyki społeczeństwa wielokulturowego i edukacji do tolerancji; zmniejszyć do możliwego minimum liczbę uczniów w klasach, aby można było zastosować procedury powszechne w klasach dla mniejszości narodowych także wobec romskich dzieci; wydać dyspozycje dla szkół realizujących projekt „Modyfikacja programu nauczania wobec specjalnych potrzeb dzieci romskich” razem z instrukcjami metodologicznymi i regularną oceną stosowanych narzędzi pracy; przygotować nowe materiały służące do przeprowadzania testów, na których podstawie kieruje się dzieci do szkół specjalnych, z naciskiem na charakterystykę i specyfikę dzieci romskich, postulowana jest bowiem zmiana w praktyce dotychczasowych działań, tak aby nie kierowano nadmiernej liczby romskich uczniów do szkół specjalnych i obiektywnie oceniano ich zdolności intelektualne i szkolne; zapewnić warunki (także finansowe) dla eksperymentalnego projektu „Step-by-step”, którego celem jest przygotowanie romskich doradców; zalecano także ocenę projektu i jego rozwój z innymi instytucjami (Ministerstwo Pracy i Spraw Społecznych, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i in.); we współpracy z Ministrem Pracy i Spraw Społecznych określić kwalifikacje potrzebne na stanowisku romskiego asystenta pedagogicznego (zabezpieczono środki w budżecie na powołanie 20 takich asystentów w roku 1998); zapewnić dla kadry pedagogicznej ofertę kontynuowania nauki i rozszerzania jej o zagadnienia dotyczące mniejszości narodowych i etnicznych; minister edukacji został mianowany koordynatorem odpowiedzialnym za edukację mniejszości narodowych, większość ministrów otrzymała wytyczne, aby współpracować z szefem resortu edukacji; we współpracy z reprezentantami społeczności romskiej zapewnić utalentowanym (muzycznie, tanecznie i w innych dziedzinach sztuki) romskim dzieciom miejsca w szkołach artystycznych, aby mogli rozwijać swoje umiejętności.

W roku 1997 powstała również Międzyresortowa Komisja ds. Społeczności Romskiej⁷⁷, która miała pełnić funkcję ciała doradczego, inicjującego różne projekty i koordynującego działania wobec społeczności romskiej w Czechach. W roku 2001 nastąpiła zmiana statusu komisji z grupy roboczej na stały organ doradczy rządu o nazwie Rządowa Rada ds. Społeczności Romskiej⁷⁸. W skład rady wchodzi przedstawiciele poszczególnych ministerstw oraz sześciu przedstawicieli Romów. Przewodniczący pełni jednocześnie funkcję ministra bez teki. Podstawowymi zadaniami rady były: dobór osób pracujących jako lokalni doradcy romscy i asystenci szkolni; praca nad stworzeniem wymienionych narzędzi diagnostycznych, które mają pozwolić na właściwe określenie predyspozycji intelektualnych i ewentualne kierowanie do szkół specjalnych; dystrybucja funduszy pochodzących z budżetu państwa (dofinansowanie

⁷⁷ Rozporządzenie Rządu Republiki Czech z 17 września 1997 r., nr 581, <http://www.vlada.cz> [21.01.2014].

⁷⁸ Rozporządzenie Rządu Republiki Czech z 19 grudnia 2001 r., nr 1371, <http://www.vlada.cz> [21.01.2014].

studiów o tematyce romskiej na Uniwersytecie Karola w Pradze, pomoc dla uczniów i studentów romskich, utrzymanie lokalnych doradców, wsparcie dla romskiej szkoły w Kolinie oraz dofinansowywanie konkursów i projektów dotyczących integracji)⁷⁹.

Dodatkowo rządowa koncepcja integracji społeczności romskiej z czeską większością zakładała następujące działania w sferze edukacji: stworzenie klas przygotowawczych, pozwalających na sprawne uczestnictwo w systemie oświaty; wprowadzenie do szkół romskiego asystenta pedagogicznego, który byłby mediatorem pomiędzy nauczycielami i uczniami oraz rodzicami; treningi kulturowe dla pedagogów i nauczycieli oraz pracowników socjalnych pracujących z Romami (prowadzi się takie zajęcia w m.in. Ustí nad Labem i Chanov); dodatki motywacyjne dla nauczycieli pracujących z uczniami romskimi; żłobki i przedszkola dla dzieci z zaniedbaniami społecznymi; restrukturyzacja szkół specjalnych, tak aby mogły pełnić funkcję placówek przygotowujących do kształcenia w szkołach masowych; tworzenie poradni psychologicznych dla dzieci romskich; doksztalcanie i tworzenie kursów dla dorosłych członków społeczności romskiej; zasiłki/stypendia wspierające Romów kontynuujących naukę w szkołach średnich.

Pomimo działań rządowych Open Society Institut w rocznym raporcie z 2001 r. zauważał, że sytuacja Romów w Republice Czeskiej się nie zmieniła. OSI stwierdzał w raporcie, że rząd czeski przeznacza zbyt małe środki finansowe na wyznaczone deklaratorywnie zadania⁸⁰.

Krajem, który ma wiele doświadczeń związanych z projektowaniem działań dla Romów, jest Słowacja. Jednym z głównych motywów, jakim kierują się władze tego państwa (podobnie jak w Czechach), jest zapewne znacząca ich liczba – w niektórych regionach kraju stanowią większość mieszkańców. Dopiero rządy Mikulusza Dzurindy nadały jednak właściwego tempa działaniom integracyjnym. Do jesieni 1998 r. panował bowiem regres w polityce względem mniejszości narodowych za rządów ekipy Vladimira Mečiara.

Po objęciu władzy przez Mikulusza Dzurinę zostały dalece zaawansowane prace nad strategią rządową wobec Romów. W roku 1999 we współpracy z organizacjami pozarządowymi, romskimi oraz w ramach konsultacji z OBWE powstała Strategia władzy SR na rozwiązanie problemów rómskiej národnostnej menšiny a súbor opatrení na jej realizácii – I. etapu (Strategia rządu Republiki Słowackiej rozwiązywania problemów mniejszości romskiej – etap pierwszy)⁸¹. Dokument ten miał się stać nową

⁷⁹ Podaję za: M. Witkowski, *Romowie w Czechach. Podziały i współdziałanie*, [w:] *Romowie o...*, s. 122-123.

⁸⁰ *Konflikty etniczne w Europie Środkowej i Południowo-Wschodniej*, „Prace OSW” wrzesień 2002, nr 6, s. 55.

⁸¹ Rozporządzenie rządu Republiki Słowackiej z 27 września 1999 r. nr 821. Strategia władzy SR na rozwiązanie problemów rómskiej národnostnej menšiny a súbor opatrení na jej realizácii – I. etapu, <http://www.rocepo.sk/modules/mydownloads/> [21.01.2014].

koncepcją, służącą zmianie położenia Romów na Słowacji przy wykorzystaniu wszystkich dotychczasowych przepisów prawa, instytucji i narzędzi. W pierwszym etapie przedstawiono sytuację mniejszości romskiej i propozycje jej poprawy (podobnie skonstruowany jest czeski i polski program rządowy). Szczególną uwagę poświęcono w I etapie Strategii zagadnieniom edukacji i kultury Romów. Podobnie jak w czeskim programie rządowym wyznaczono ogólnie pewne zadania dla poszczególnych ministerstw, a także terminy ich realizacji. Należy pamiętać, że omawiane programy stają się rdzeniem polityki państwa wobec Romów. W późniejszym czasie dokumenty te podlegają uszczegółowieniu i konkretyzacji za pomocą przepisów wykonawczych, aktów prawnych niższego rzędu, a przede wszystkim dzięki działaniom instytucji rządowych i organizacji społecznych w terenie. Najwięcej instrukcji otrzymał do wykonania minister edukacji, miała ona: omówić koncepcję rozwoju oświaty na następne 15-20 lat, która powinna zawierać także projekt rozwoju edukacji dla dzieci i uczniów romskich zgodnie z głównymi zadaniami planu ministerstwa edukacji na najbliższe lata; kontynuować organizację i wsparcie finansowe pilotażowego projektu Centrum Edukacji dla Rozwoju Romskiej Mniejszości Narodowej wobec dzieci z regionu Koszyc i uczęszczających do Średniej Szkoły Artystycznej w Koszycach; wprowadzać koncepcję przedszkolnego rozwoju edukacyjnego z naciskiem na rok poprzedzający rozpoczęcie nauki w szkole podstawowej w duchu przygotowania dzieci pochodzących z romskiej mniejszości narodowej do sprawnego wejścia na pierwszy poziom szkolnictwa powszechnego; dostarczać konkretnego wsparcia i wzmocnienia edukacji romskich intelektualistów studiujących i pracujących w Uniwersytecie Konstantyna Filozofa w Nitrze i Uniwersytecie w Preszowie zgodnie z Programem Tolerancji wobec Mniejszości PHARE; wypracować i dokonać oceny analiz językowego zaniedbania i socjalnych problemów uczniów poprzez badania wśród romskiej mniejszości; kontynuować eksperymentalny projekt klas przygotowawczych do rozpoczęcia nauki, oceniać właściwe zastosowanie programów w różnych szkołach; stworzyć warunki dla dzieci romskich do kontynuowania nauki w szkołach średnich, również prowadzonych przez Kościoły i instytucje prywatne, gdzie zapewniane są satysfakcjonujące warunki kształcenia; projektować na poziomie regionalnym roczne i długoterminowe plany edukacyjne dla dzieci i uczniów romskich, biorąc pod uwagę specyfikę danego obszaru i wynikające z niej potrzeby.

Propozycje zawarte w *Strategii* wydają się bardzo ogólne i można im zarzucić brak konkretności. Program został doprecyzowany w dokumencie o nazwie *Rozpracovaná stratégia vlády SR na riešenie problémov rómskej národnostnej menšiny do súboru konkrétnych opatrení na rok 2000 – II etapu* uchwalonym w 2000 r.⁸² Strategia rządu w II etapie angażowała w większym stopniu organa samorządu terytorialnego

⁸² Rozporządzenie rządu Republiki Słowackiej z 2000 r., nr 294, <http://www.rocepo.sk/modules/mydownloads/> [22.01.2014].

i organizacje pozarządowe, określając konkretne zadania i sposoby oraz terminy ich realizacji⁸³.

Znacząca dla Romów była także Ustawa o używaniu języka mniejszości narodowych przyjęta we wrześniu 1999 r. przez rząd Mikuláš Dzurinda. Zgodnie z nią przedstawiciele mniejszości mogli wymagać, aby w urzędach mieli możliwość posługiwania się swoim językiem (mniejszość musiała stanowić co najmniej 20% mieszkańców gminy – warunki takie występowały w 57 gminach). Konsekwencją starań o wejście do UE Słowacja ratyfikowała w 2001 r. Europejską Kartę Języków Regionalnych lub Mniejszości, a język romski został tam także zamieszczony. Dzięki wprowadzeniu programów rządowych od 1999 r. nastąpił rozwój romskiego czasopiśmiennictwa (z różną częstotliwością wydawanych jest 8 tytułów, w tym dwa dla dzieci)⁸⁴.

Pod koniec 1998 r. zorganizowano sekretariat pełnomocnika rządu ds. problematyki romskiej, a na początku roku 1999 na urząd pełnomocnika rządu ds. mniejszości romskiej został powołany Vincent Danihel. Jednym z jego pierwszych zadań stało się wypracowanie dwuetapowej strategii rządowej dla rozwiązania problemów społeczności romskiej i poprawy jej położenia na Słowacji. Funkcjonowanie Urzędu Pełnomocnika jest finansowane z budżetu rządowego, a od maja 2000 r. było także dofinansowywane przez Bank Światowy w formie grantu. W maju 2001 r. Vincent Danihel został odwołany ze stanowiska, a w lipcu tego samego roku urząd objęła Klara Orgovanova. W pierwszej połowie 2002 r. sekretariat pełnomocnika zatrudniał już 16 osób, z czego 3 pracowały w delegaturze urzędu w Prešov. Do głównych zadań urzędu należy koordynowanie prac instytucji rządowych, realizujących strategię z roku 1999, wciąż jednak brak współpracy i właściwej wymiany informacji pomiędzy tymi podmiotami⁸⁵. Oprócz Urzędu Pełnomocnika realizacją strategii na rzecz poprawienia sytuacji społeczności romskiej na Słowacji zajmują się także: Ministerstwo Kultury (Sekcja Kultur Mniejszości Narodowych), Ministerstwo Szkolnictwa (Oddział Szkolnictwa Narodowościowego, National Institut for Education – Štátny pedagogický ústav⁸⁶, Centra Metodyczno-Pedagogiczne), Ministerstwo Pracy, Spraw Socjalnych i Rodziny (Sekcja Polityki Rodzinnej i Zdrowotnej), Narodowy Urząd Pracy, Ministerstwo Rozwoju, Ministerstwo Spraw Zagranicznych (Oddział Praw Człowieka), Ministerstwo Zdrowia (Państwowy Instytut Zdrowia), urzędy wojewódzkie i powiatowe⁸⁷.

⁸³ A. Tokar, A. Lamackova, *Legislatívny a inštitucionálny rámeč riešenia rómskej problematyki*, [w:] *Čačipen Pal...*, s. 197.

⁸⁴ *Konflikty etniczne w Europie Środkowej...*, s. 55-56.

⁸⁵ Szczegółowo działalność pełnomocnika rządu słowackiego ds. społeczności romskiej zob. [w:] A. Tokar, A. Lamackova, *op. cit.*, s. 199-200.

⁸⁶ *Štátny pedagogický ústav i link*, http://www2.statpedu.sk/buxus/generate_page.php_page_id=1.html [22.01.2014].

⁸⁷ A. Tokar, A. Lamackova, *op. cit.*, s. 199-200.

Transformacja ustrojowa wiąże się dla Romów z wieloma niekorzystnymi zjawiskami (bezrobocie, ubóstwo i nierówny dostęp do ochrony zdrowia), jednak w tym okresie uzyskali oni podstawowe prawa gwarantowane mniejszościom narodowym. Zaczęli funkcjonować w sferze kultury, wydając swoje czasopisma, współtworząc programy telewizyjne i radiowe. Przygotowano w tym czasie pierwsze podręczniki w języku romskim, a także publikowano wiele opracowań dotyczących Romów. Zaczęto głośno i otwarcie mówić o trudnej sytuacji romskiej mniejszości w wielu krajach, co przyczyniło się do powstania programów rządowych na rzecz jej poprawy. Kwestię tę zaczęto traktować jako problem paneuropejski, nastąpiła zarazem koordynacja działań państw i instytucji europejskich oraz organizacji pozarządowych w celu zmiany sytuacji Romów na lepszą.

Zróżnicowanie grupowe, struktura demograficzna

Struktura demograficzna Romów zamieszkujących terytorium Czech i Słowacji jest zróżnicowana i w znacznym stopniu uzależniona od regionu kraju. Istotnym czynnikiem różnicującym tę strukturę jest również miejsce zamieszkania przedstawicieli tej zbiorowości, przede wszystkim różnice wynikające z osiedlenia się w mieście i na wsi. Na północy i wschodzie Słowacji Romowie zamieszkują w mniejszych miasteczkach i wsiach, na pozostałych zaś terenach tego kraju i w Czechach większość Romów jest mieszkańcami miast. Można zatem wyróżnić, ze względu na wymienione czynniki, dwa umowne subregiony przez nich zamieszkiwane.

Pierwszym subregionem byłby przede wszystkim obszar wiejski oraz małe miejscowości. Tworzą się tam charakterystyczne skupiska na obrzeżach społeczności wiejskich krajów zamieszkania. Drugi subregion to pozostały (miejski) obszar Czech i Słowacji. Trudno oszacować liczbę Romów zamieszkałych w obu subregionach z osobna.

Na obu wyróżnionych obszarach Romowie posługują się jednym językiem, różniącym się jednak dialektami⁸⁸. W II subregionie częściej występują rodziny o charakterze mieszanym. Nie wpływa to jednak, jakby się wydawało, na zanik romskości w tych rodzinach.

Romowie od wieków zajmowali się głównie rzemiosłem i handlem. Ich tradycyjnymi specjalnościami były: kowalstwo, kotlarstwo, ślusarstwo, handel wędrowny i wróżbiarstwo. Obecnie wiele rodzin cygańskich korzysta z programów pomocy społecznej. Szczególnie widoczne jest to w subregionie pierwszym, gdzie na skutek zaniku tradycyjnych zajęć zarobkowych oraz braku pracy dla robotników niewykwalifikowanych Romowie stali się klientami pomocy społecznej. W obu subregionach Romowie stanowią społeczność charakteryzującą się małą średnią wieku, niskim

⁸⁸ Więcej zob. A. Bartosz, *Nie bój się Cygana*, Sejny 2004, s. 109-118; A. Fraser, *Dzieje Cyganów*, Warszawa 2001, s. 222-224.

poziomem wykształcenia i niskim statusem materialnym, dlatego trudno im podjąć walkę z konkurencją na rynku pracy.

Ważny podział Romów wynika z wyróżniania wewnątrz populacji grup romskich o odmiennych zwyczajach i dialektach, a także sposobie życia. Na całym świecie jest wiele różnych ugrupowań cygańskich i nie sposób ich wszystkich przybliżyć w tej pracy.

Na terenie Czech także występują podziały wśród Romów. Możemy tam wyróżnić pięć podgrup podstawowych, które znacząco różnią się od siebie liczebnością⁸⁹. Pierwsze trzy to przybysze, którzy osiedlali się w czasie migracji po 1945 r. Pierwsza i najliczniejsza z grup to Romowie słowaccy nazywani inaczej *Servika Roma*, *Slovenska Roma*, a przez pozostałych Cyganów często określanego egzonimem *Rumungri* ok. 65-75% wszystkich Romów. Tak duży udział słowackich Romów w liczbie czeskich Cyganów jest wynikiem wieloletnich migracji do Czech w związku z poszukiwaniem pracy i miejsca zamieszkania. Drugą są Romowie węgierscy, etnonim *Ungrika Roma*. Stanowią oni 15-20% Romów w Czechach. Romowie wołoscy – *Olaši* (*Vlachy*, *Vlachika Roma*) są niewielką liczebnie zbiorowością. Ich udział w populacji czeskich Cyganów wynosi 10-15%. Przybyli z terenów dzisiejszej Rumunii. Najmniej liczna z wyróżnionych grup to Romowie czescy, czasem dzieleni też na czeskich i morawskich, i Romowie niemieccy – *Sinti*. Obie społeczności zamieszkiwały tereny Czech przed II wojną światową, zostały jednak wymordowane przez hitlerowców. Romowie czescy to potomkowie kilkuset ocalałych z eksterminacji osób. Stanowią oni grupę raczej zasymilowaną ze społeczeństwem większości, szczególnie językowo.

Na terenie dzisiejszej Słowacji można mówić również o podziałach grupowych wewnątrz społeczności romskiej. Występują wymienione grupy, które zamieszkują tereny Czech. Największą jednak zbiorowością są Romowie słowaccy. Występuje wyraźna linia podziałów między nimi a Cyganami *Olaši*. Wyraża się ona różnym poziomem przestrzegania tradycji i języka, a także odmiennymi sposobami życia i zamieszkania. Pozostałe grupy mają mały udział w populacji Romów na Słowacji.

Wypada dodatkowo podzielić wszystkie grupy występujące w Czechach i na Słowacji na oparte na tradycji wędrowania – Wlachowie/Olaši – oraz osiadłe, nie posiadające już takiej tradycji – Romowie słowaccy i czescy. Największą grupą w Czechach i na Słowacji jest *Slovenska Roma*. Udział tej grupy w ogólnej liczbie Romów w krajach ich zamieszkania wynosi ok. 80%.

Jak można zauważyć z tej krótkiej charakterystyki, Romowie w Czechach i na Słowacji nie stanowią jednolitej społeczności. Dzielą się na ugrupowania, często

⁸⁹ Charakterystyka antropologiczna, etniczna i demograficzna Romów w Czechach i na Słowacji szczegółowo została przedstawiona m.in. [w:] E. Davidová, *Romano drom. Cesty Romů 1945-1990. Zmeny v postavení a způsobu života Romů v Čechách, na Moravě a na Slovensku*, Olomouc 2004, s. 14-42.

antagonistyczne i pogardzające sobą. Niektórym grupom łatwiej się porozumieć, mówią podobnymi dialektami, innym trudniej. Różnic jest wiele, elity cygańskie starają się zmniejszyć ich wagę w celu stworzenia jednorodnej społeczności Romów.

Liczebność

Wyjątkowe dla zbiorowości Romów jest to, że dopiero w XX w. podjęto profesjonalne próby ujęcia jej w liczby, szacunki te są jednak często rozbieżne. Wcześniej władze wielu krajów, również Czech i Słowacji nie radziły sobie ze spisem ludności pochodzenia romskiego i nie podawały nawet zbliżonych szacunków jej liczebności.

Część Romów z dwóch wymienionych krajów zginęła w obozach zagłady oraz w masowych egzekucjach na terenie innych państw. Są to ofiary Holocaustu romskiego. Po II wojnie światowej pozostało o wiele mniej Romów⁹⁰. W dalszych rozważaniach używany będzie termin „szacowano”, ponieważ nie ma pewności co do liczb określających wielkość populacji romskiej. Określenie liczebności ludności cygańskiej nie polega bowiem na policzeniu osób posługujących się językiem romani, nie korzysta się także z ankiet etnosocjologicznych. Liczba ta zależała od tego, ile osób zadeklarowało przynależność do takiej grupy w trakcie przeprowadzania spisu. Ponadto wielkość populacji romskiej w kraju jednonarodowym, za jaki uchodziły państwa demokracji ludowej, była zapewne celowo zaniżana z powodów politycznych. Obecnie Romowie stanowią w Europie dużą, rozproszoną zbiorowość, której liczebność określa się na 6 mln do 12 mln. Dwie trzecie tej populacji zamieszkuje Środkową i Wschodnią Europę.

Oficjalne statystyki z poprzedniej dekady pokazują, że w Republice Czeskiej jest niebywale mało Romów. Podczas spisu ludności z 1991 r. tylko 32 903 osób zadeklarowało się, że są Romami (ok. 0,3% populacji tego kraju). Natomiast w roku 2001 liczba ta znacznie spadła. Osób składających deklarację o swoim romskim pochodzeniu było 11 716, co stanowiło ok. 0,1% populacji Czechów, która wynosiła 10 292 933⁹¹. Z innych badań wynika jednak, że Romów w Czechach jest od 150 tys. do 250 tys., a nawet 300 tys.

Romowie na Słowacji według powszechnych szacunków stanowią niemal 10% ludności tego kraju (ok. 500 tys. osób). Podobnie jak w Czechach spis powszechny przyniósł odmienne wyniki. Podczas spisu ludności z 1991 r. 75 802 osób zadeklarowało się, że są Romami (ok. 1,4% populacji tego kraju). W 2001 r. jako Romowie zadeklarowało się ok. 89 920 osób (tj. 1,7% populacji Słowacji)⁹².

⁹⁰ *Ibidem*.

⁹¹ Czeski Urząd Statystyczny, <http://www.czso.cz>, szerzej zob. E. Davidová, *op. cit.*, s. 20-39.

⁹² Słowacki Urząd Statystyczny, <http://www.statistics.sk>, szerzej zob. E. Davidová, *op. cit.*, s. 20-39.

Jak dotąd, nie doczekaliśmy się jeszcze rzetelnego opracowania danych dotyczących zmian liczebności Romów ze szczególnym uwzględnieniem charakteryzujących ich cech demograficznych.

Tabela 2. Liczebność ludności romskiej w Czechach (XX i XXI w.)

Rok	Liczebność Romów
1930	227 ^y
1947	16 752 ^x
1970	60 279 ^y
1980	88 587 ^y
1989	150 000 ^y
1991	32 903 ^y
2001	11 746 ^y 150 000-300 000 ^x

Legenda: ^x – dane szacunkowe demografów; ^y – dane ze spisów powszechnych/danych urzędowych.

Źródło: Z. Barany, *The East European Gypsies. Regime Change, Marginality and Ethnopolitics*, Cambridge University Press 2002, s. 126; K. Kalibová, *Romové v Evropě z pohledu demografie*, „Demografie” 2001, nr 2, s. 125-132; J. Langhamrová, T. Fiala, *Kolik je vlastně Romů v České republice?*, „Demografie” 2003, nr 1, s. 23-32; *Sčítání lidu v Republice československé ze dne 1. prosince 1930; Sčítání lidu, domů a bytů 1991. Základní údaje za republiky, kraje a okresy – Česká republika; Sčítání lidu, domů a bytů 2001*; Český statistický úřad., <http://www.czso.cz>; G. Šamanová, *Národnost ve sčítání lidu v českých zemích*, http://www.cvvm.cas.cz/upl/nase_spolecnost/100023s_Samanova-narodnost.pdf [24.07.2011].

Tabela 3. Liczebność ludności romskiej na Słowacji (XX i XXI w.)

Rok	Liczebność Romów
1930	31 188 ^y
1947	84 438 ^y
1970	159 275 ^y
1980	199 863 ^y
1989	25 394 ^y
1991	75 802 ^{y1}
2001	89 920 ^y 350 000-500 000 ^x

Legenda: ^x – dane szacunkowe demografów; ^y – dane ze spisów powszechnych/danych urzędowych; ¹ – 77 269 osób zadeklarowało, że posługuje się językiem romskim w domu rodzinnym.

Źródło: Z. Barany, *op. cit.*, s. 126; K. Kalibová, *Prognóza romské populace v ČSFR do roku 2005*, „Demografie” 1990, nr 3, s. 219-223; G. Kozmová, *Rómsky problém na Slovensku*, „Slovenská politologická revue” 2004, nr 4; B. Vaňo, E. Haviarová, *Demografické trendy rómskej populácie*, [w:] Čačipen Pal o Roma. Súhrnná správa o Rómach na Slovensku, red. M. Vašečka, Bratislava 2002, s. 475-502; B. Vaňo, *Demografická charakteristika rómskej populácie v SR*, Bratislava 2001.

Tabela 4. Liczebność Romów w Republice Czeskiej, Polsce i na Słowacji w ujęciu porównawczym

Rodzaje danych	Czechy (2001) (2011)		Słowacja (2001) (2011)	
	Liczba Romów (dane ze spisów powszechnych)	11 746 0,1% obywateli	5 135 0,05% obywateli	89 920 1,7% obywateli
Liczba Romów (dane szacunkowe demografów)	150 000-300 000 (1,42%-2,84% obywateli)		350 000-500 000 (6,42%-9,16% obywateli)	
Całkowita liczba ludności kraju	10 532 770 (2001)		5 379 455 (2001)	
	10 436 560 (2011)		5 397 036 (2011)	

Źródło: Z. Barany, *op. cit.*, s. 126; E. Davidová, *op. cit.*, s. 24-49; B. Vaňo, E. Haviarová, *op. cit.*, s. 475-502; Ł. Kwadrans, *Edukacja Romów. Studium porównawcze na przykładzie Czech, Polski i Słowacji*, Wrocław-Wałbrzych 2008, s. 72-74; *idem*, *Romowie*, [w:] *Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce po II wojnie światowej. Wybrane elementy polityki państwa*, red. S. Dudra, B. Nitschke, Kraków 2010, s. 237-239.

The policy towards Roma in the Czech lands and Slovakia after World War II

Abstract

In this paper the author attempts a short description of the situation of the Roma community in Czechoslovakia, as well as in countries that were created after the break-up, or the Czech Republic and Slovakia. The text is taken into account the historical context, demographic, political, and social functioning of minorities.